



Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ

У ЛАВИРИНТУ УНУТРАШЊИХ ГРАНИЦА – ПОЛОЖАЈ ЧАЧКА У ТЕРИТОРИЈАЛНОЈ ПОДЕЛИ СРБИЈЕ 1804–2009. ГОДИНЕ

УДК: 342.25/.26(497.11)„1804/2009“(093.2) ; 352(497.11)„1804/2009“(093.2)

АПСТРАКТ: У раду се приказује место Чачка у унутрашњим административно-територијалним поделама Србије током последња два века, анализира статус града у мрежи насеља Западне Србије, као и ниво локалне самоуправе. Посебна пажња посвећена је питању успона и пада Чачка као регионалног центра, ривалству са околним градовима, детаљној хронологији свих територијалних промена и регистравању и објашњењу закона који су прописивали локалну самоуправу на нивоу округа, среза, општине и града.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: кнежина, срез, капетанија, нахија, округ, област, регион, град, систем насеља, самоуправа, статус, Чачак, Краљево, Горњи Милановац, Западна Србија.

Изучавање односа града/општине према вишим нивоима власти у унутрашњој територијалној организацији једне државе, облика и нивоа остварене/дозвољене самоуправе локалне заједнице, као и међусобних односа насељених места (градова/општина) унутар те државе, представљају једно од значајнијих питања историјског развоја модерне Србије које није добило заслужујуће место у досадашњим истраживањима. Проучавање ове теме омогућује не само јасније одређивање административно-правних појмова као што су град, општина, срез, округ, област, регион, њиховог историјског развоја, прецизније и тачније праћење хронологије свих промена него што је то до сада рађено, већ и анализу конкурентског односа градова у непрестаној трци да постану регионални и локални центри. Такав положај омогућавао је већи прилив новца, оснивање значајних управних, војних, образовних и здравствених установа, квалитетнији и бржи развој саобраћајне мреже, као и активирање привредне активности. Добити и задржати статус града и регионалног центра омогућавало је бржи или спорији развој, модернизацију или стагнацију насеља.

Средиште свих набројаних промена био је и остао град, преко кога се одражавају сви утицаји једног времена. Град је центар интелектуалног живота, креатор промена, носилац модернизације, стециште и расадник стваралачких идеја и остварења, жижа политичког живота, средиште најзначајнијих

институција. Без способности града да формира мерила вредности нема ни модерног, добро организованог и уређеног друштва.¹

Од самих почетака град се може сматрати структуром која је посебно опремљена за чување и преношење цивилизацијских добара, довољно сажета да пружи максималне могућности на минимуму простора, али способна и за структурно проширивање којој ће јој омогућити да нађе места за променљиве потребе и комплексније облике друштва у расту, као и за његово нагомилано наслеђе.²

Урбана динамика је тесно повезана са развојем друштва. Урбана стварност се мења током историје, али не ишчежава. У аграрним друштвима, којима током претходна два века припада Србија, организација и управа над државном територијом образује се и уређује поретком малих вароши – насељених места која окупљају 5–10% укупног становништва. Над аграрним „морем“ доминира мрежа вароши, а њихов однос са селом је често изразито конфликтан. Са настанком индустријског друштва долази до „руралног егзодуса“ када се успоставља поредак градова и урбанизације, а градови се умножавају и без престанка нарастају.³

Насеља слична по одређеним карактеристикама могу се сврстати у једну категорију, а између појединих категорија постоје извесни стални односи који их везују у једну целину – систем насеља. Целокупни систем представља хијерархијски редукме категорије заузимају одређено место на основу важности својих функција. На територији Србије систем насеља вуче своје корене још из 18. века, да би се током 19. века систем нагло развио и добио основну структуру коју још и данас видимо, упркос каснијим сложеним променама које су постале изразите нарочито после Другог светског рата.⁴

При одређењу појма град, поред броја становника као веома важног критеријума, као суштинска карактеристика се ипак истичу функције које то насеље врши (величина, изграђеност, опрема и правни статус насеља). Иако су ово веома важне особине, оне ипак нису основне одлике, већ последица развика насеља, односно значаја функција које је то насеље постигло – унутрашње (које се односе само на становнике тог насеља) и спољне (које се протежу и на становнике околних насеља). Већи број спољашњих функција, са ширим дометом, насељу додељује и вишу категорију.⁵

- 1 Мирослав Перишић, *Ваљево град у Србији крајем 19. века (1870–1903)*, (друго издање), Београд – Ваљево, 1998, 15–16.
- 2 Luis Mamford, *Grad u istoriji: njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi*, Beograd, 2001, 11, 30.
- 3 Mišel Basan, Vensan Kofman, Dominik Žoa, „Deset teza za sociološku teoriju urbane dinamike“, *Urbana sociologija*, (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, 229.
- 4 Бранислав Којић, „Систематизација насеља у Србији: прилог методици категоризације савремених насеља“, Глас ССLXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 13, Београд, 1966, 175.
- 5 Бранислав Којић, „Систематизација насеља у Србији : прилог методици категоризације савремених насеља“, 176–181.

За територију Србије без покрајина, на бази система развијеног током 19. века па до 1945. године, развила се троделна структура насеља која је одредила и њихов даљи развитак до краја 20. века. У прву групу спадају насеља чистог градског типа: градови, вароши и варошице. Другу групу чине насеља градског типа у развиту: села – седишта некадашњих општина (до 1967. године) и сеоске варошице. Трећу групу чине насеља сеоског типа: села – седишта старих општина.⁶

Регионализација, развој и структурисање система насеља, истовремено укључује и одређење појма локалне самоуправе, под којим у овом тексту подразумевамо да локало становништво има права да бира своја локална представништва која имају извесна решавајућа права – да на својој територији одређени круг питања извршавају као власт, обухватајући проблеме којима се стварно и формално може утицати на живот и развитак локалне заједнице као такве.⁷

Нахијско средиште: 1804–1830.

У прве три деценије развита модерне Србије насеља градског типа разврставана су у градове, вароши, варошице, паланке и касабе. Термин „град“ био је условљен тиме што су ова насеља у свом саставу имала тврђаву – свега шест насеља у Србији. У суседству Чачка само су Ужице и Ваљево (иако није имало тврђаву) имали тај статус. Вароши су имале сличну функцију као и градови, али нису имали утврђење. У ову групу насеља спадао је и Чачак, а од околних насеља Крагујевац – укупно 11 вароши у тадашњој Србији. Нижу категорију насеља сачињавале су варошице са мањим бројем становника него вароши, али са сличним функцијама. У околини Чачка тај статус имали су Брусница (код будућег Горњег Милановца), Рудник, Карановац (данашње Краљево), Пожега – укупно 23 насеља у целој Србији. Паланке и касабе су биле мале варошице, без јасне разлике која је изражена у називима тих насеља. У околини Чачка ни једно насеље није имало статус паланке или касабе од 1804. до 1830. године.⁸

Београдски пашалук (чији је званични назив заправо био Смедеревски санџак) био је на почетку 19. века подељен на 13 нахија, а нахије на кнежине. Ту поделу озваничила је и устаничка власт 1807. године.⁹ Пред Први српски устанак у Чачку се налазило седиште нахије коју су Турци називали Чачанска (јер је у Чачку столовао муселим), али у српском народу је по инерцији ова

6 Бранислав Којић, „Систематизација насеља у Србији: прилог методици категоризације савремених насеља“, 184–185.

7 Миодраг Јовичић, *Локална самоуправа*, Београд, 2006, 9–12, 19–21.

8 Бранислав Којић, „Систематизација насеља у Србији: прилог методици категоризације савремених насеља“, 191–193.

9 *Административно – територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*, Београд, 1955, 3–4.

нахија носила назив Пожешка, како се некада називала.¹⁰ Поред османске власти, у Чачку је истовремено било и седиште српског нахијског кнеза (башкнез, коџа-кнез).¹¹

У другој половини XVIII века успостављен је систем самоуправе у кнежинама, са скупштинама и кнезом, а османска управа је потврђивала то стање.¹² Међутим, дахијска власт од 1801. године ограничила је локалну самоуправу – кнежеви су у селима замењени субашама и села су први пут добила турску власт, што је био и један од узрока подизања устанка. Протеривањем Турака поставило се питање унутрашње управе. Нахије су на почетку устанка успеле да сачувају знатну самосталност, а кнежине су, иако су добиле више власти, ипак стављене под надзор и контролу нахијских старешина. Карађорђе је 1808. године успео да сломи аутономне тежње нахија, кнежина и народних старешина, а у циљу стварања јаке централне власти државе у настајању, иако је то било кршење народних традиција.¹³

Када је у питању самоуправа у варошким општинама (овај назив први пут је у законе уведен 1835. године, али се користи и за ранији период као правни термин за сеоску и варошку заједницу која има самоуправу), њу су у мањим судским и полицијским пословима вршили кнез (или главни кмет) и варошки кметови (угледнији и богатији људи), а њих је постављала виша власт.¹⁴

После истеривања Турака из Чачка 1805. године отпочела је да функционише устаничка власт. Стари кнезови су временом имали све мање власти, а нову управу над нахијом или више нахија, вршили су војни команданти – војводе. Војна управа је све више потискивала цивилну, па је уставним одредбама из 1808. и 1811. године централна власт постављала војводе, а они кнезове по кнежинама. Већ у јулу 1805. године прота Милутин Илић постаје старешина над Чачанском (пожешком) нахијом. Током Првог и Другог српског устанка Чачанска (пожешка) нахија обухватала је три кнежине: Драгачевску, Подибар и Мораву (укупно 104 села). Током 1805. године Милан Обреновић је из Чачка управљао не само Рудничком, већ и Чачанском нахијом, а од 1807. године

10 *Књажевска канцеларија: нахија пожешка 1815–1839*, приредио Данило Вуловић, Београд, 1953, XVII–XVIII; Чачак је сигурно до 1803. године седиште Пожешке нахије (Драгољуб М. Павловић, „Чачак од 1405. до 1805. године“, ЗРМ XII, Чачак, 1982, 180).

11 Драгољуб М. Павловић, *Чачак од 1405. до 1805. године*, ЗРМ XII, 1982, 178–182; Богумил Храбак, „Чачак у време Првог српског устанка и Хаџи-Проданове буне“, *Вишевековна историја Чачка и околине*, Научни скуп, (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, 135.

12 Мирослав Свирчевић, „Кнежинска самоуправа у Србији 1739–1788“, *Balkanica XXXII/XXXIII*, Београд, 2001/2003, 183–195.

13 Федор Никић, *Локална управа Србије у XIX и XX веку: област, округ, срез*, Београд, 1927, 23–25, 29, 31, 47–48; Ружица Гузина, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, Београд, 1955, 75; *Ista, Opština i Kneževini i Kraljevini Srbiji. Deo 1 (1804–1839)*, Београд, 1966, 75.

14 *Ružica Guzina, Opština i Kneževini i Kraljevini Srbiji. Deo 1: (1804–1839)*, 82–83.

и ослобођеним деловима Старог Влаха. Даљи развој устаничких дејстава и стратешки полошај суседних места условио је да Чачак изгуби статус управног места. Милан Обеновић већ 1807. године одлази у ослобођено Ужице, а Лазар Мутап остаје у Чачку. Крајем исте године седиште Чачанске (пожешке) нахије пресељено је у Карановац (Краљево), па је целим подручјем командовао Антоније Пљакић (Ристић), Карађорђевићев зет родом из Каменице код Пожеге.¹⁵ Борба за место регионалног центра Западне Србије између Ужица, Чачка и Краљева испољила се већ у овом раном периоду развоја модерне Србије, а тако је остало и у наредних 200 година.

Пропашћу устанка 1813. године укида се српска власт. Земља је и даље била подељена на нахије, а Турци су у њима постављали српске кнезове. Милош Обреновић био је 1814. године кнез у чак три нахије (Рудничкој, Пожешкој, Крагујевачкој) које су постале језгро устанка 1815. године. Иако је османска управа после слома устанка била сурова, унутар кнежина ипак је враћен ранији самоуправни живот, укинут у устаничкој држави.¹⁶

После Другог српског устанка 1815. године власт се дели са Турцима. Када је у питању српска управа у административном погледу, Србија се и даље делила на нахије, нахије на кнежине, а кнежине на села. Као нови правни термин и територијална јединица у Србији је из времена Првог српског устанка задржан и назив срез, који ће у наредним деценијама заменити термин кнежина. Сви управитељи ових административних јединица носили су титулу кнез, а постављао их је кнез Милош Обреновић. Убрзо се за старешине села оставља само титула кмета. Стални и наследни кнезови изгубили су свој положај из прошлости. Милош је непосредно и посредно бирао за управитеље само себи одане особе које су управљале без јасно успостављених законских норми.¹⁷ По варошима су, поред нахијских, постојали и варошки кнезови, на челу градских и варошких општина. Власт је постављала и главног варошког кмета, који са још неколико кметова (угледних и богатих варошана) вршио власт.¹⁸

Када је османска власт поново успостављена 1813. године, она није пореметила постојећу поделу на нахије, као ни устанак 1815. године. Чачак је, са малим прекидима, остао седиште Чачанске (пожешке) нахије која је 1822. године имала осам срезова (кнежина) са 106 насељених места. Чачанска (пожешка) нахија је понекад називана и Жичка, јер је њено седиште у Првом

15 Пожешка нахија је, после Соколске, била најмања нахија у Западној Србији. Према подацима из 1812. године Пожешка нахија имала је 1 014 домаћинстава, Соколска 824, Рудничка 1 342, Ужичка 1.879, Ваљевска 3 620, а Шабачка 3 918 (*Књажевска канцеларија : нахија пожешка 1815–1839*, XVIII; Ружица Гузина, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, 83–84, 88–89; Драгољуб М. Павловић, *н. д.*, 182–191; Богумил Храбак, „Чачак у време Првог српског устанка и Хаџи-Проданове буне“, 139).

16 Ружица Гузина, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, 109, 136.

17 Федор Никић, *н. д.*, 65–67; Ружица Гузина, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, 137, 139, 141.

18 *Ružica Guzina, Opština i Kneževini i Kraljevini Srbiji. Deo 1: (1804–1839)*, 107–109.

српском устанку једно време био и Карановац. Ово је потврђено и после 1815. године када је нахијски кнез Никола Костић столовао у Карановцу, а не у Чачку. Тек по његовој смрти 1818. године седиште нахије се премешта у Чачак у коме као нахијски кнез столује Васа Поповић.¹⁹ Чачак, који је већ 1818. године имао статус вароши, припадао је Видовском срезу, чије се седиште исте године сели из једног од најмањих села (Видове) у варош Чачак.²⁰

Чачак је у периоду двовлашћа османске и српске управе остао регионални центар, место у којем је седиште нахије која је обухватала целу десну обалу Западне Мораве од Пожеге до Трстеника (укључујући Пожегу, Чачак, Карановац и цело Драгачево). Лева обала припадала је Рудничкој нахији. Чачак, иако је географски и саобраћајно много ближи многим селима из тог подручја, није одређен као њихов управни центар, за разлику од знатно удаљенијих места, као што су Трстеник и Карановац. Оваква нерационална територијална подела (чији се корени налазе још у периоду средњовековне српске државе, потврђеним и у унутрашњим поделама османског царства)²¹ остала је као важећа у наредних 150 година. Истовремено, Чачак је био и центар кнежине/среза, али без јасне хронологије свих термилолошких и територијалних промена.

Седиште војно-цивилне команде: 1830–1838.

Добијањем аутономије после 1830. године створили су се услови за нову територијалну реорганизацију Србије. Унутрашње границе су више пута мењане у наредних девет година, као и термини којима су те промене означаване. Виша територијална јединица од града/вароши/општине у овом периоду постаје капетанија, како су се од 1830. године називале некадашње кнежине.²²

19 Јован Милићевић, „Карановац од 1813–1875. године“, у: *Краљево и околнина*, (ур. Михаило Малетић), Београд, 1966, 271.

20 Чачански срез имао је у свом саставу девет села и варош Чачак, која је имала само 67 домова. Према попису из 1824/25. године Чачак је седиште Моравске кнежине настале спајањем Видовског, Трнавског и Самаилског среза. Ово ће касније постати и територијална основа за стварање Трнавског среза са седиштем у Чачку, који ће са мањим територијалним променама остати основно подручје којим се управљало из Чачка све до 1947. године. Детаљан попис свих територијалних промена погледати у чланку: Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак 1815–1941“, ЗРНМ XXII/XXIII, Чачак, 1994, стр. 108, 111–113.

21 Андрија Веселиновић, „Чачански крај у средњем веку“, *Богородица Градачка у историји српског народа*, Научни скуп, (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, 63–71; Гордана Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава“, *Рудо Поље – Карановац – Краљево: од првих помена до Првог светског рата*, Научни скуп, (ур. Љубодраг П. Ристић), Краљево, 2000, 33–44.

22 Чачанска (пожешка) нахија, са седиштем у Чачку, имала је 1831. године четири капетаније: Моравску (у којој је Чачак), Пожешку, Подибарску и Трстеничку. Моравска капетанија, са варошицом Чачак, имала је тада 50 села (Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак 1815–1941“, 114).

Пошто је 1833. године Србији прикључено „шест нахија“ које су улазиле у састав устаничке државе пре 1813. године, дошло је до нове реорганизације унутрашње управе и поделе земље.²³ Неке од ових нахија уклопљене су у постојећи систем нахија у Србији. Тако је Чачанска (пожешка) нахија проширена са пределима Старог Влаха и Новопазарске нахије.²⁴ Због овог проширења нахија Чачанска (пожешка) прозвана је 1833. године Чачанско-новопазарском.²⁵ Овај назив се није усталио, па је почетком 1834. године у новој реорганизацији територијалне поделе Србије добила друго име – „Окружје чачанско“.²⁶ Нешто раније, 1832. године, Пожега је по наређењу кнеза Милоша издвојена из Драгачевске и припојена Црногорској капетанији у Ужичкој нахији.²⁷ Чачанска (пожешка) нахија је тако још две године носила назив Пожешка, иако Пожега није била у њеном саставу.

Чачанском (пожешком) нахијом је све до своје смрти 1832. године управљао Василије Поповић. Исте године кнез Милош је дужност „губернатора“ Рудничке и Чачанске (пожешке) нахије поверио свом брату Јовану Обреновићу.²⁸ Чачак је тако поново добио могућност да постане велики регионални центар. Међутим, све до 1834. године Јован Обреновић је боравио у Брусници, а не у Чачку.²⁹ Пошто је у Србији тога доба власт била више схватана као део моћи одређене личности (по указу владара), особа која руководи одређеном облашћу одређивала је и седиште територијалне јединице.

Државна управа је у званичним документима већ 1834. године обе нахије сврстала у један округ (нови назив који је заменио термин „нахија“). Према попису насеља, становника и иметка насталог у лето 1834. године, раније Чачанско окружје (нахија) укључено је у Рудничко, чинећи једну целину –

- 23 У литератури се уврежило уверење да се ради о шест нахија. Међутим, у питању је присаједињење простора који је имао сложенију територијалну организацију. Према једном попису из тог времена прикључено је 12, а не шест нахија [Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд, 1986, 193–196].
- 24 Од тих територија образована су три среза: Јошанички (обухватао десну обалу Ибра, али је и пределе до Трстеника), Студенички (лева обала Ибра) и Пазарски срез (области испод планине Јавор) (*Књажевска канцеларија: нахија пожешка 1815–1839*, XVIII).
- 25 Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије I*, Београд, 1897, 435; Милош Обреновић је због проширења нахије наредио да се суд из Чачка премести у Карановац (Краљево), како би већини становника био доступнији (*Књажевска канцеларија: нахија пожешка 1815–1839*, 441).
- 26 Владимир Тошић, *Мрчајевци и околина*, Мрчајевци, 1978, 394.
- 27 Раде В. Познановић, „Административно-територијалне промене у региону Титово Ужице 1815–1975“, Ужички зборник 8, Титово Ужице, 1979, 97; Међутим, према попису из 1834. године, Пожега је тек тада са околином прикључена Црногорској капетанији и Ужичком округу (Бранко Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, Чачак, 1968, 194, 223).
- 28 Радош Љушић, н. д., 196.
- 29 Миодраг Лазаревић, „Јован Обреновић у време борби за ослобођење и у периоду формирања власти кнеза Милоша“, ЗРНИ I, Чачак, 1969, 93–101.

Округ руднички.³⁰ Да ли је у питању било организовање већег окружја од две бивше нахије, Рудничке и Чачанске (пожешке), којима је од 1832. командовао Јован Обреновић, до сада није решено. Унутрашње територијалне промене у ово време биле су честе и несталне.

Процес територијалне организације покренут после добијања Хатише-рифа 1833. године и присаједињења „шест“ нахија, створио је могућност за нову административну поделу Србије. Већ 22. марта 1834. године цела Србија је подељена на пет Великих сердарстава (Рашко, Подунавско, Мачванско, Тимочко и Расинско). Сердарства су се делила на окружја (округе), а они на срезове (бивше капетаније). Чачак је постао седиште Рашког сердарстава које је обухватало окружје (некадашње нахије) Старовлашко, Ужичко, Чачанско и Рудничко (практично простор целе југзападне Србије). Кнез Милош је својом одлуком постављао капетане, начелнике окружја и сердаре – цео систем био је изразито централизован.³¹ Изгледало је да Чачак постаје значајан регионални центар, а томе је доприносила и одлука од 1831. године да седиште Ужичке епархије буде у Чачку.³²

Ова подела није била дугог века. Сретењским уставом од 14. фебруара 1835. године укинута су сердарства, а нова подела заснована је на новим и мањим територијалним јединицама: окрузима, срезовима и општинама, које се први пут помињу у територијалној организацији. Уставом је било предвиђено спајање окружја Чачанског и Рудничког под називом Рудничко окружје (са седиштем у Чачку).³³ Сретењски устав је брзо укинут, тако да нису донета посебна законска акта која би детаљније одредила степен самоуправе нових територијалних јединица.³⁴

30 Нови Руднички округ у свом саставу имао је следеће капетаније (исте 1834. укинут је тај назив и замењен термином срез): Подибарску, Моравску, Трнавску, Драгачевску, Студеничку, Црногорску, Моравско-рудничку (рудничка морава), Качерску (Лепосава Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године“, Мешовита грађа 13, Београд, 1884, 11–12, 76–86; Радош Љушић, *н. д.*; прилози – табела бр. 3: „Сумарни попис насеља, становништва и иметка Србије из 1834. године“).

31 Мита Петровић, *н. д.*, 608; Миодраг Лазаревић, *н. д.*, 93–101; Радош Љушић, *н. д.*, 194; Витомир Василић у свом раду погрешно наводи да су се окружја делила на капетаније. Тај назив је 1830. године заменио термин „кнежина“, да би назив „капетанија“ 1834. године био замењен термином „срез“ (Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак 1815–1941“, 114.)

32 Седиште епархије је 1854. премештено у Карановац (Краљево); од 1886. до 1890. у Чачку је поново седиште епархије. Она се затим премешта у Краљево, да би од 1897. до 1934. године владика столовао у Чачку (Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Културна ризница Чачка: од праисторије до савременог доба*, Чачак, 2008, 179, 192, 202).

33 Према новом Уставу, Руднички округ имао је у саставу седам срезова: Драгачевски, Качерски, Новоселски, Подибарски, Руднички, Трнавски и Црногорски (*Административно – територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*, 7).

34 Федор Никић, *н. д.*, 61–64.

Законско спајање Рудничког и Чачанског округа у једну целину, услед суспензије Сретењског устава (почетком марта и коначно 11. априла 1835), није остварено, па је на снази остала ранија подела на два округа.³⁵ Тешко је реконструисати како је све изгледало у пракси, јер се у званичним документима током 1835. и 1836. године наизменично појављују два назива: Окружје Рудничко-чачанско и Окружје Чачанско, одвојено од Рудничког.³⁶ Честе промене територијалне надлежности и назива окружја биле су условљене милитаризованим карактером читаве управе. Велика сердарства, а касније војне команде, биле су најзначајније јединице, док су окрузи само преносили наређења. Заправо, тек се од 1837. године постављају команданти у окрузима који касније, доношењем Устава из 1839. године, постају и управне јединице.³⁷

По укидању Сретењског устава, кнез Милош је успоставио нову територијалну реорганизацију засновану на превласти војне над цивилном управом. Образоване су четири војне команде – области које су обуватале више округа. Центар „Средоточне“ команде био је Крагујевац (престоница Србије 1818–1839), Дрино-савске Шабац, Дунавско-тимочке Неготин, а Моравско-дринске Чачак.* Ова команда у Чачку обухватала је четири округа (Ужички, Руднички, Чачански и Крушевачки), под командом Јована Обреновића.³⁸

Београд је од 1837. године издвојен из „Средоточне“ војне команде и Београдског округа и постао је посебна управна јединица. Војним областима командовали су у официри са војним и цивилним овлашћењима – у војним областима командовали су генерали, у окрузима пуковници, потпуковници или понегде мајори, а у срезовима капетани. Надзор ових официра над радом

35 Кроз литературу се дуго провлачио податак да се ово десило 1836. године (Федор Никић, *н. д.*, 2; Владимир Тошић, *н. д.*, 394; Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак 1815–1941“, 114). Међутим, са оснивањем војних команди у мају и јулу 1835. године, територијална подела Сретењским уставом је суспендована (Радош Љушић, *н. д.*, 195–196).

36 Извесно је да се у документима од 21. фебруара 1835. помиње само Окружје Чачанско које се састоји од капетанија: Новоселске, Трстеничке, Подибарско-самаилске, Драгачевске и Трнавске. Већ 6. септембра 1835. године у документима се појављује „Окружје Рудничко Чачанско“. Нова промена се види 9. маја 1836. када се у документима помиње само Окружје чачанско које сачињавају срезови: Подибарски, Самаилски, Трнавски и Драгачевски (*Књажевска канцеларија : нахија пожешка 1815–1839*, 456, 496, 520–521).

37 Радош Љушић, *н. д.*, 225–226.

* Федор Никић је навео да је центар Моравске команде био Алексинац, што је касније више пута поновљано у литератури [Федор Никић, *н. д.*, 2; Административно – територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године, 8; Holm Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1934–1914*, München, 1989, 78; Радојица Ђирић, „Административно-територијалне промене на подручју данашње општине Краљево (1834–1839)“, у: *Рудо Поље – Каранова – Краљево. Научни скуп*, (ур. Никола Тасић, Драган Драшковић, Љубодраг П. Ристић), Београд – Краљево, 2000, 99]. У ствари, седиште команде која је носила назив Моравско-подринска било је у Чачку већ од 1835. године (Радош Љушић, *н. д.*, 195).

38 Радош Љушић, *н. д.*, 195.

локалних органа управе трајао је до све почетка 1839. године, када је на основу „Турског“ устава земља подељена на округе, срезове и општине.³⁹

У организација власти у варошима није било битнијих промена. Једино се у документима после 1830. године не помињу варошки кнезови, већ само кметови. Њихове управне надлежности још увек нису биле тачно утврђене, али је важио принцип изборности коју је требало да потврди виша власт.⁴⁰

Чачак – окружни центар: 1839–1878.

Уставом из 1838. године и Законом о устројству окружних начелстава у Србији образовано је 17 округа, међу којима и Чачански. Окрузи су се делили на срезове, а срезови на општине.⁴¹ Чачак је тако изгубио положај већег регионалног центра који је имао у периоду 1834–1838. (са малим прекидом почетком 1835. године), али је и даље био окружни центар. Подела на округе и срезове, по Уставу из 1838. године, важила је на подручју Чачка следећих 50 година.⁴²

Величина округа није мењана, али јесте седиште. Развој Чачка у великој мери био је условљен политичком одлуком да постане седиште округа. Кнез Милош је показивао велику бригу за развитак вароши, а Чачани су се свом владару и писмено захваљивали на „милости“. Ова чињеница се касније, под владом уставобранитеља и карађорђевићеваца, осветила Чачанима.⁴³ Доласком уставобранитеља на власт 1842. године прекида се развој Чачка као регионалног административног центра. Полугимназија, пребачена из Ужица 1842. године, премештена је 1845. у Крагујевац; у Краљево су 1853. премештени Окружни суд и Окружно начелство, а 1854. и седиште епископије.⁴⁴

39 Милош Обреновић је великим управним јединицама не само остваривао централизацију своје власти, већ је покушавао да снажније присаједини подручја која су припојена 1833. године и да оснажи војну и одбрамбену моћ земље, јер су војни команданти великих области били уважавани у народу, али и код околних турских команданата. Велике управне милитаризоване јединице у овом периоду имале су извесну традицију. Сердари и команданти подсећали су на војводе из Првог српског устанка који су постојали до 1811. године (Радош Љушић, *н. д.*, стр. 196–197).

40 Ružica Guzina, *Opština u Kneževini i Kraljevini Srbiji. Deo 1: (1804–1839)*, 177–179.

41 Чачански округ је 1838. године обухватао Трнавски (Чачак), Драгачевски (Вирово), Карановачки (Карановац – од 1882. Краљево) и Студенички срез (Рашка) [*Административно – територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*, 7–10, 17–18].

42 Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак 1815–1941“, 115, 117.

43 Андрија Стојковић, Бранко Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837–1987*, Чачак, 1987, 16, 36, 473.

44 Драгомир С. Поповић, „Чачак у прошлости“, *Чачак у прошлости: студије и путописи*, (приредио Родољуб Петровић), Чачак, 1995, 39–41.

Премештање седишта округа из Чачка у Карановац није била случајност. Још је Васа Поповић 1828. године, због нездраве климе и честих болести и смрти у својој породици, планирао да се сели из Чачка, а то је значило да се и седиште власти премешта. Поповић је до почетка 1832. године завршио себи конак у Карановцу, али је убрзо умро, па је цео подухват одложен.⁴⁵ Због рђавих здравствених прилика и кнез Милош је 1837. године је помишљао да Моравско-подринску команду премести у Карановац. Коначно, Окружно начелство је пресељено у Карановац 1853. године, али је по доласку кнеза Милоша Обреновића на власт 1859. године Начелство поново премештено у Чачак.⁴⁶ Ова одлука директно је утицала на стабилан развој Чачка у наредним деценијама. Чачани су у знак поштовања према Милошу Обреновићу 1859. подигли споменик његовом другом доласку на власт. То је уједно био и први јавни споменик подигнут у Чачку.⁴⁷

Поред Карановца (Краљева), велика конкуренција Чачку за место регионалног центра био је и Горњи Милановац. Већ 10. августа 1839. године покренути су планови да се уместо Бруснице, која је било село, уреди и оснује нова варош за центар округа. Треба нагласити да је ова идеја покренута тек пошто је кнез Милош напустио Србију 1. јуна 1839. године. Током следеће деценија непрестано се говорило о премештању центра округа, што је ометало развој ионако мале Бруснице чији су житељи непрестано ишчекивали пресељење. Од 1845/46. године кнез Александар Карађорђевић се лично ангажовао око пресељења Бруснице у којој је било доста грађана који нису били за подизање новог насеља. Неизвесност је појачавао и предлог из 1852. године да се Руднички округ укине, села распореде у суседне округе (Чачански, Крагујевачки и Ужички), а надлештва преместе у Чачак. Овај предлог је одбачен, али је покренут нови, у коме се говорило да ће Чачак доћи „под Руднички округ“. Кнез Александар је био против укидања Рудничког округа, јер би се таква одлука протумачила као реваншизам према колевци династије Обреновић. Планови за оснивање потпуно новог града почели су да се остварују 1852. године. Окружно начелство добило је налог за отпочињање градње 24. маја 1853, да би се камен темељац поставио је 22. октобра исте године. Деспотовица је званично основана у време када је Окружно начелство из Чачка премештено у Карановац, а варош је добила име по реци на којој је подигнута. Центар округа премештен је у потпуно нови град 1855. године, а кнез Александар Карађорђевић је уз велику помпу посетио варош 19. септембра 1857. године.⁴⁸

45 Радивоје Бојовић, „Господар-Васин конак у Краљеву“, у: *Рудо Поље – Каранова – Краљево. Научни скуп*, (ур. Никола Тасић, Драган Драшковић, Љубодраг П. Ристић), Београд – Краљево, 2000, 321–325)

46 Јован Милићевић, *н. д.*, 272–273.

47 Милош Тимотијевић, „Политика, уметност и стварање традиција. Подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године“, ЗРNM XXXI, Чачак, 2002, 115–116.

48 Михаило Кале Миловановић, *Брусница под Рудником*, Горњи Милановац, 2000, 95, 97, 100–106, 108–115.

Но, следеће године (1858) Обреновићи поново долазе на престо, па су изнова оживеле старе династичке традиције у таковском крају. У част старијег брата кнеза Милоша, Милана Обреновића, варош је 1859. преименована у Горњи Милановац (на Дунаву је постојало насеље са таквим називом – Доњи Милановац, бивши Пореч).⁴⁹ Везаност Горњег Милановац за династију Обреновић била је велика, па је Чачак, такође протежиран од Обреновића, добио озбиљног конкурента у борби за место регионалног центра.

Наклоност династије била је веома битан чинилац у одређивању која ће варош постати окружно средиште. Тако су Карановчани 1882. године покушали да се називом свога места приближе двору. Законом од 22. фебруара/6. марта 1882. године Кнежевина Србија је проглашена наследном Краљевином Србијом. Приликом посете краља Милана Карановцу 19. априла 1882. године и крунисања у Жичи, грађани вароши су захтевали да њихог град у будуће носи назив Краљево, што је краљ Милан прихватио и издао такву наредбу.⁵⁰ То им ипак није помогло, па је Чачак и даље остао окружно средиште.

Превагнули су историјски (политички) разлози, а не географски, економски, стратешки и саобраћајни положај града. Према свим извештајима Чачак је до регулације Западне Мораве крајем 19. века био изразито водоплавно и нездраво место, са малим бројем становника у односу на околне вароши. Покушај регулације реке и града, као и изградње нове чаршије, пропао је тридесетих година 19. века, јер тадашњи Чачани нису имали интереса да улажу новац у урбанистичку регулацију вароши.⁵¹

Према анализи свих предности Карановца, Горњег Милановца и Чачка, из 1869. године, првенство је давано Карановцу, па Милановцу, док је Чачак због своје слабе економске развијености, нерегулисаности вароши која је задржала оријентална обележја и нездраве климе због честих поплава, означаван као неподесно насеље за регионални центар. Планови да се варош премести на уздигнутију и здравију леву обалу Западне Мораве нису остварени због противљења житеља вароши, а таква одлука би вероватно успорила или чак онемогућила подизање Горњег Милановца који је постао конкурент Чачку. Према многим оценама, Чачак је имао статус окружне вароши само због „историјских заслуга“ (заправо везаности за династију Обреновић).⁵²

Србија је била централизована земља у којој је државна управа имала одлучујућу улогу у модернизацији друштва. Одлука која ће варош бити окружна имала је далекосежне последице, јер се на тај начин ширило њено гравитационо

49 Јован Мишковић, *Опис Рудничког округа*, (приредио и поговор написао Борисав Челиковић), Горњи Милановац, 2007, 105–107.

50 Љубодраг П. Ристић, „Краљеви у Краљеву (1882–1889–1904)“, у: *Рудо Поље – Каранова – Краљево. Научни скуп*, (ур. Никола Тасић, Драган Драшковић, Љубодраг П. Ристић), Београд – Краљево, 2000, 235–237.

51 Vladimir Macura, *Čaršija i gradski centar: razvoj središta varoši i grada Srbije XIX i prve polovine XX veka*, Niš – Kragujevac, 1984, 37–38.

52 Јован Мишковић, *н. д.*, 1–10.

подручје. Пошто би постала окружна места, такве вароши би убрзано напредовале, јер су управне функције града подстицале даљи привредни развој. Окружне вароши морале су да имају окружног лекара који је у том месту радио као варошки лекар; оне су вршиле судске и просветне функције на подручју целог округа (у њима су се налазили окружни судови, гимназије или полугимназије, трговачке школе), а биле су и седиште епископија и војних команди.⁵³

Финансирањем и изградњом монументалних јавних грађевина – начелстава и судови – државна управа имала је истакнуту улогу и у подизању градског центра и његовог архитектонско-просторног уобличавања. Законом о подизању јавних грађевина из 1865. године, одређена је и класификација градова на окружна, среска и општинска средишта. Архитектонске вредности тих зграда, добро изабрани положај у насељу, као и уређење њихове ближе околине, истицали су друштвени значај тих установа, али су истовремено подизали и углед и престиж окружних вароши које су се све више развијале.⁵⁴ Окружне вароши су имале и своје инжењере који су бринули о урбанистичкој структури насеља, подизању јавних зграда, регулисању улица и целе инфраструктуре.⁵⁵

Највеће промене у овом периоду везане су за статус општина које су потпуно нови члан у систему насеља (на основу „Закон о устројству општина“ од 13. јула 1839. године). Тако се створила не само терминолошка збрка, него се пореметила и сама суштина значења појма град/варош у тадашњој Србији. Није се више правила разлика између вароши и варошица, мада је она и суштински и по функцији постојала. Према овом закону општине су се делиле на прву (Београд), другу (варошке општине) и трећу класу (сеоске општине). Исти закон индиректно је утицао и на систематизацију насеља градског типа, сврставајући их све у једну категорију вароши.⁵⁶

Најважнији државни акт везан за систематизацију насеља у овом раздобљу био је Закон који говори о томе која су места у Србији „окружне вароши, варошице, а која села“ од 16. јуна 1866, допуњен 21. априла 1885. године (наређењем да се у наредне три године мора обавезно донети регулациони план вароши и варошица). Овим законом окончана су лутања у категоризацији насеља. Одређено је да постоје само три категорије: вароши, варошице и села. У

53 Бојана Миљковић-Катић, „Структура градског становништва Србије средином XIX века“, Београд, 2002, 73–75.

54 Бранко Максимовић, „Идејни развој српског урбанизма: период реконструкције градова до 1914. године“, Споменик САНУ СХХI, Одељење друштвених наука, нова серија 23, Београд, 1978, 24, 109.

55 Милош Радовановић, „Чачак на регулационом плану из 1893. године“, ЗРHM XXII/XXIII, Чачак, 1992–1993, 237–243.

56 Према законском акту о „Устројенију основних школа“ из 1857. године доноси се, индиректним путем, пропис о систему насеља у коме се види најразуђења организација градова/вароши: главни град Књажевства Београд, главне окружне вароши, остале окружне вароши, највеће паланке, средње паланке, најмање паланке, села са преко 500 домова, остала села (Бранислав Којић, „Систематизација насеља у Србији: прилог методици категоризације савремених насеља“, 196–197).

другом члану Закона дефинишу се вароши као места у којима стално пребивају окружне власти. Став да је административно-управна функција основни услов за категорију насеља био је оправдан у овом периоду, јер су уз њу аутоматски придодане и друге функције вишег реда (просветне, здравствене, судске, техничке), што је окружном месту давало посебан положај у систему насеља. У највишу категорију насеља – варош, практично град – у овом периоду уврштен је и Чачак, а од околних места Крагујевац, Ваљево, Ужице и Горњи Милановац – укупно 17 насеља у целој Србији. У категорију вароши у околини Чачка били су „именовани“ Пожега, Ивањица и Карановац (Краљево) – укупно 21 насеље у целој Србији.⁵⁷

Административна управа је за време уставобранитеља остала централистичка, као продужетак државне власти без унутрашње самоуправе. Окрузи и срезови су имали поглавито полицијске дужности. Када су у питању варошке општине оне су, осим полицијских, имале и мање судске и финансијске надлежности.⁵⁸ По традицији, задржана је изборност општинских власти, али и њихова подређеност централној власти – среским начелницима сеоске, а окружним начелницима варошке.⁵⁹

После 1839. године надлежности општине су уређиване разним подзаконским актима – уредбама. Основни послови сводили су се на обезбеђење материјалне и социјалне сигурности локалног становништва и бригу о школству, али и на бригу о јавним радовима. Приходи у варошима долазили су од опорезивања разних дућана и трговине. Прилично неодређене дужности општине прецизиране су тек после три деценије.⁶⁰

Законом о устројству општина и општинских власти од 24. марта 1866. године утврђене су две врсте општина – варошке и сеоске – а донекле је проширена и општинска самоуправа. Најважнији орган у општини био је Општински суд који су сачињавали кмет и два члана, а које је на неодређено

57 У систему као целини утврђене вароши и вароши комбиноване са тврђавама губе сваки војни значај и тиме се постепено изједначају са отвореним варошима. Тако нестаје један истакнути члан система који је у ово време завршио своју улогу започету пре више векова. Категорија вароши задржала је и још више развила своје функције преузимајући руководствену улогу у развоју младе српске државе (Бранислав Којић, „Систематизација насеља у Србији: прилог методици категоризације савремених насеља“, 197–200; Исти, *Варошице у Србији XIX века: регионално-урбанистичка студија*, Београд, 1970, 50).

58 Ružica Guzina, *Opština u Kneževini i Kraljevini Srbiji. Deo 1: (1804–1839)*, 177–179.

59 У варошима грађани су сами бирали општинске органе уз присуство окружног начелника. Закон о општинама није био потпуно прецизан (начин избора, трајање мандата, ко има бирачко право, начин смењивања). Временом су општине постале само извршиоци одлука централне власти, а кметове је замењивала полиција (Ružica Guzina, *Opština u Kneževini i Kraljevini Srbiji. Deo 1: (1804–1839)*, 210–213; Ružica Guzina, *Opština u Srbiji : 1839–1918: pravno-politička i sociološka studija*, Београд, 1976, 51–56).

60 Драгослав Јанковић, Мирко Мирковић, *Државноправна историја Југославије*, Београд, 1997, 152–153; Mile Ilić, *Opštinska vlast u Srbiji od 1804. g. do danas*, *Lokalna samouprava* 13–14, Niš, 2006, str. 26.

време бирао Општински одбор. Њихов избор вршен је у присуству надзорне државне власти која је тај избор потврђивала или одбијала; виша власт је могла да смењује кмета и чланове суда, а право присуства састанцима збора и одбора могла је да користи тако што би оповргавала њихове одлуке, ако процени да су у супротности са државним интересима. Заправо, општине су, попут среза и округа, постале део државне власти, са том разликом што је у њој било избора, али не и самоуправе. У Београду и окружним варошима избор кмета потврђивао је министар унутрашњих дела. Општина је постала прости извршилац наредби централне власти. Законским изменама Закона о општинама из 1875. године знатно је либерализован постојећи закон – проширена је надлежност општинског збора, а интервенције полиције су искључене (она без позива није могла да присуствује састанцима одбора). Кмет и остали општински органи бирани су на одређено време.⁶¹

Успон вароши и јачање самоуправе: 1878–1918.

Према пописима из 1884. и 1910. године у Србији постоји исти распоред насеља систематизованих у вароши, варошице и села. Године 1910. било је укупно 24 насеља са статусом вароши, а међу њима се налазио и Чачак. Од околних места исти ранг су имали Ваљево, Ужице и Крагујевац. Варошица су биле бројније (укупно 61 насеље), а од околних места у њих су спадали Ариље, Горњи Милановац, Гуча, Ивањица, Косјерићи, Пожега и Краљево.⁶² Период између два светска рата није донео значајније промене у систему насеља, ни у целини ни у појединим категоријама. Међутим, мењао се значај вароши које су добијале или губиле место регионалног центра и правни статус, као и ниво унутрашње самоуправе.

Степен локалне самоуправе временом постао је важно питање у Кнежевини Србији која је до седамдесетих година 19. века израсла у изразито бирократско-војнички централизовану државу.⁶³ После Српско-турског рата 1876–1878. године опште уверење у кнежевини било је такво да се реформа локалне управе одлагала само због ратних дејстава.⁶⁴

Промене на нивоу локалне самоуправе започете су најпре допуном Закона о општинама из 1884. године. На челу општине се уместо кмета бира председник који поседује највећу власт, док су решења о општинским одборима и судовима слична ранијим одредбама. Међутим, полиција је поново добила могућност да

61 Ružica Guzina, *Opština u Srbiji: 1839–1918: pravno-politička i sociološka studija*, 124–131, 218, 222–223; Mile Ilić, *Opštinska vlast u Srbiji od 1804. g. do danas*, 26.

62 Бранислав Којић, *Варошице у Србији XIX века: регионално-урбанистичка студија*, 55–56.

63 Ljubiša Mitrović, „*Lokalna samouprava u Srbiji u svetlu nacionalne tradicije i savremenosti*“, *Lokalna samouprava* 3, Niš, 1998, 73.

64 Федор Никић, *н. д.*, 194–195.

врши надзор над општинском управом. Ове допуне нису оснажиле самоуправу, већ су општине ставиле под туторство државе.⁶⁵

Велика реформа локалне управе започета је тек доношењем Устава из 1888. године на основу кога су донети и нови закони: Закон о општинама (25. новембра 1889), Закон о административној подели Краљевине Србије (15. марта 1890) и Закон о уређењу округа и срезова (1. јула 1890).⁶⁶

Општине су по Закону из 1889. године имале могућност да самостално бирају председника и све остале органе, али законом нису јасно разграничене унутрашње и државне надлежности општине. Једино је изборност била самоуправна, а општина је стављена под троструки надзор (окружних одбора, полиције и Државног савета).⁶⁷

Када су у питању више управно-територијалне целине, на основу Устава из 1888. године одлучено је да окрузи и срезови имају самоуправне органе, што је била велика новост. Према Закону о уређењу округа и срезова из 1890. године власт у округу и срезу била је двојака: државна и самоуправна. Држава је постављала начелнике, а бирачи су изгласавали одборе. Законом о изборном и пословном реду за окружне и среске скупштине Србија је добила мале локалне парламенте са локалним владама.⁶⁸

Суспендујући Устав из 1888. године, краљ Александар Обреновић укинуо је 1894. године и овај Закон, чиме су у праксу враћене раније одредбе Закона о окрузима и срезовима из 1839. године. Нови Закон о окружним и среским скупштинама из 1898. није вратио њихову самоуправу, јер су чланови одбора постављани само зато да би донели буџете. Систем окружне и среске самоуправе враћен је тек Законом из 1905. године, када се поново бирају окружне и среске скупштине, образују окружни и срески одбори, а право надзора државне власти сужава.⁶⁹

Краљ је, суспендујући устав из 1888. године, вратио на снагу и Закон о општинама из 1866. године, који је предвиђао полицијски надзор. Убрзо је донет

65 Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територију општине Чачак 1815–1941“, 118; Ljubiša Mitrović, *n. d.*, 75; Mile Ilić, *Opštinska vlast u Srbiji od 1804. g. do danas*, 27.

66 Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територију општине Чачак 1815–1941“, 118–119.

67 Ružica Gužina, *Opština u Srbiji: 1839–1918: pravno-politička i sociološka studija*, 289–295.

68 Окружни начелник могао је да обустави одлуке среске скупштине, а у срезу самоуправа није практично ни постојала, јер је скупштину сазивао срески начелник. Окружне скупштине су бирали председници општина, кметови и одбори у срезу – посредни бирачи – а у варошима су постојали и непосредни бирачи – они којима је било дозвољено да бирају народне посланике. Гласање је било јавно, а мандати су трајали три године (Федор Никић, *n. d.*, 274–277, 288, 297, 303, 309, 321–329; Драгослав Јанковић, Мирко Мирковић, *n. d.*, 157).

69 Федор Никић, *n. d.*, 274–277, 288, 297, 303, 309–321–329; Драгослав Јанковић, Мирко Мирковић, *n. d.*, 157.

и нови Закон о устројству општина и општинских власти (1. мај 1895), којим је властима било дозвољено да у општинама постављају полицијске комесаре.⁷⁰ Од 1897. године краљ је, преко окружних начелника, одлучивао о саставу Народне скупштине, а постављао је и општинске управе. Законом о општинама из 1898. године у варошима је председника општине постављао краљ, док су за кметове били предвиђени избори. Председник је за своју дужност од државе примао високу плату.⁷¹

Нови Закон о општинама донет је 1901, да би следеће године са осталим законима био укинут. Закон је повратио самосталност избора општинских органа, од председника до одбора. После мајског преврата 1903. године овај Закон је враћен на правну снагу. Више пута је мењан и допуњаван (1903, 1904, 1905, 1909), највише у домену изборних права и процедура.⁷² За територију Србије овај закон важио је све до 1933. године, али је у току постојања трпео разне промене.

Бројне и замршене законске промене одразиле су се на развој Чачка као регионалног центра. Према Закону о административној подели од 15. марта 1890. године Србија је подељена на 15 округа. Руднички и Чачански округ спојени су у један (Руднички) са седиштем у Чачку. Ова подела потврђена је и Законом из 1896. године.⁷³ Тако је Чачак поново постао центар велике области, потенцијално значајан управни регионални центар.⁷⁴ Савременици ових збивања предвиђали су Чачку велики напредак који ће му омогућити да постане средиште већег дела Западне Србије.⁷⁵

Ипак, као и у ранијим деценијама, ова подела није била дугог века. Законом од 10. априла 1902. године Руднички округ је поново подељен на Чачански (Драгачевски, Жички, Моравички, Студенички и Трнавски срез и варош Чачак) и Руднички округ, а граница је, као и раније, била Западна Морава. Оваква

70 Ružica Guzina, *Opština u Srbiji: 1839–1918: pravno-politička i sociološka studija*, 317–319.

71 Ružica Guzina, *Opština u Srbiji: 1839–1918: pravno-politička i sociološka studija*, 323–328.

72 „Закон о општинама“, *Зборник закона и уредаба: пречишћено и систематски уређено издање*, Београд, 1913, 268; Ružica Guzina, *Opština u Srbiji: 1839–1918: pravno-politička i sociološka studija*, 337–344, 352, 366–374, 391–395; Mile Ilić, *Opštinska vlast u Srbiji od 1804. g. do danas*, 28.

73 Нови округ сачињавали су срезови: Драгачевски (Гуча), Жички (Краљево), Качерски (Рудник), Љубићки (Прељина), Студенички (Рашка), Таковски (Горњи Милановац) и Трнавски (Чачак). Законом од 5. јануара 1899. године Чачанском округу припојен и Моравички срез, који је до тада био у саставу Ужичког округа (*Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*, 25–29; Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак 1815–1941“, 119).

74 *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*, 30.

75 Сретен Пашић, „Чачак на измаку XIX“, *Чачак у прошлости: студије и путописи*, (приредио Родољуб Петровић), Чачак, 19952, 179–180.

подела задржала се све до 1922. године.⁷⁶ Варошани из Горњег Милановца су још 1900. године упутили молбу влади да се поново успостави стари Руднички округ, наводећи да су они везани за Обреновиће и да Чачани највећи део новца из округа улажу у своју варош.⁷⁷

После 1912. године ослобођени крајеви у Рашкој области (Санџаку) нису присаједињени Чачанском округу, већ су формирана три среза (Дежевски, Сјенички и Штавички) која су образовала Рашки округ.⁷⁸ Аустроугарска окупациона управа (1915–1918) задржала је постојећу административну поделу на округе, срезове и општине, тако да је Чачак и даље био средиште истоименог округа. Варош је окупирана 1. новембра 1915, а округ у старим границама са центром у Чачку под окупационом управом формиран је тек 1. јануара 1916. године. Аустроугарска окупациона зона носила је назив Војни генерални гуверман, али у њега није одмах укључен и Чачански округ. То је учињено тек 11. фебруара 1916. године (поред Чачанског, Гуверману су прикључени и Ужички и западни делови Крушевачког округа). Целокупну управу контролисала је војна команда у округу и срезу, али је и цивилна власт у општинама била под њиховом контролом.⁷⁹

Потврда и потирање Чачка као регионалног центра: 1918–1944.

После ослобођења 1918. године успостављена је стара подела на округе. Видовданским уставом из 1921. године у начелу је било прописано да се Краљевина СХС подели на области. Владајућа коалиција је сматрала да би требало пожурити са централистичком политиком у уређењу земље и изборити се са опозицијом која се базирала на националној основи („племенско груписање“). Тако је 26. априла 1922. године Краљевина СХС подељена на 33 области које нису смеле да имају више од 800 000 житеља. Од свих југословенских земаља Србија (у границама пре 1912) је највише расцепкана (на 13 области).⁸⁰

- 76 *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*, 30.
- 77 Бранко Перунички, *Чачак и Горњи Милановац 1866–1915*, Чачак, 1969, 456–462; Обе окружне вароши, Чачак и Горњи Милановац, биле су привржене династији Обреновић. Јавни и активни противници династије нису били бројни. Тако је 1882. године у Чачку било свега 33 члана НРС, у Горњем Милановцу, 47, Ваљеву, 66, Краљеву 71, Крагујевцу 82, Ужицу 114, Крушевцу 138, Београду 307 (Милан Ст. Протић, *Радикали у Србији: идеје и покрет 1881–1903*, Београд, 1990, 189).
- 78 Јевто Вучковић, „Сјеница у спољним и унутрашњим административно-територијалним променама“, *Нопазарски зборник* 23, Нови Пазар, 1999, 192.
- 79 Богдан Трифуновић, „Структура и организациона управа на подручју округа Чачак током Првог светског рата“, *ЗРНС XXXVII*, Чачак, 2007, 101–104.
- 80 Ђорђе Ђ. Станковић, „Административна подела Краљевине СХС“, *Историјски гласник* 1–2, Београд, 1981, 35–36, 43.

Постојећи окрузи су укинати, а формиране су нове административно-територијалне јединице – жупаније. Основана је нова Рашка област, са центром у Чачку, коју су сачињавали бивши окрузи: Чачански, Рашки (Новопазарски) и Звечански (округ који је обухватао Косовско-митровачки, Вучитрнски и Дренички срез).⁸¹ Обласна самоуправа дуго није успостављана, па су први избори за посланике обласне скупштине одржани тек 23. јануара 1927. године.⁸² Као и у ранијем периоду, Чачак је своју надлежност простирао далеко на југ – овога пута чак до Србице на Косову – док је Љубићки срез са леве стране Западне Мораве и даље био ван „домашаја“ (од 1922. до 1929. године био је у Крагујевачкој области).

Подела на области била је важећа до 3. октобра 1929. године када је цела Југославија подељена на бановине. Држава је тада добила званичан назив Краљевина Југославија и била је подељена на укупно девет бановина. Административна подела на бановине, створене према географском критеријуму, била је покушај да се брисањем граница историјских области спрече дезинтеграциони процеси у вишенационалној држави. Ипак, у већини бановина остварена је бројчана премаћ Срба, али је Србија практично била избрисана као територијална целина, пошто је подељена на чак пет бановина.⁸³

Некадашња Рашка област са центром у Чачку је укинута, а читав простор шире околине града раздробљен најпре на четири, а затим на три бановине. Краљево је припало Моравској бановини са центром у Нишу, Ивањица најпре Зетској бановини са центром на Цетињу, а од 28. августа 1931. године Дринској бановини са центром у Сарајеву. Чачак је са Трнавским и Љубићким срезом припао Дринској бановини. Горњи Милановац је прикључен Дунавској бановини са центром у Новом Саду.⁸⁴ Бановине су имале своје управне органе: бана, веће и већнике које је постављала власт по свом нахођењу.⁸⁵

После више од једног века Чачак је престао да буде регионални центар, а подручја над којима је имао надлежност потпуно су распарчана. Чачак је са Трнавским и Љубићким срезом био најисточнији предео Дринске бановине. Ова подела по много чему није одговарала Чачку. Ипак, са њом су постављени

81 Јевто Вучковић, *н. д.*, 192.

82 Богумил Храбак, „Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка од 1918. до 1941. године“, ЗРНМ XXIV, Чачак, 1994, 278–279.

83 Љубодраг Димић, *Историја српске државности 3: Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001, 140–141.

84 „Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја“, Политика, Београд, 4. октобар 1929, 2–3; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. I: prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava*, Београд, 1937, VII; Драгољуб М. Вујовић, *Прилике, Дубрава и Радљево*, Чачак, 2002, 221.

85 Бана је постављао краљ на предлог министра унутрашњих послова у сагласности са владом. Банско веће је на предлог бана постављао министар унутрашњих послова (*Народно јединство – илустровани званични алманах-календар Дринске бановине за буџетску 1930–31 годину*, Сарајево, 1930, 23–46).

темељи за обједињавање Трнавског и Љубићког среза (територија данашње општине Чачак). Западна Морава је коначно престала да буде граница између великих унутрашњих територијалних целина.

Када је у питању власт на нивоу општине, самоуправа и демократски избори постојали су све до увођења диктатуре 1929. године (на основу Закона о општинама из 1901. године). После тога држава је преко бана постављала председника општине и одборнике. Велика промена у статусу Чачка остварена је 23. септембра 1934. године, када је на основу Закона о градским општинама варош добила статус града. Тиме је потврђено да је Чачак урбано насеље, а нови закон је требало да појача квалитативну разлику између сеоских и градских општина које су у свом делокругу имале много компликованијих дужности: правне, финансијске, па и полицијске (градска стража). Од околних вароши статус града добили су само Ужице, Ваљево и Крагујевац – укупно 75 градова на подручју Краљевине Југославије, односно 31 град на подручју Србије у границама после 1945. године, односно 14 градова на подручју уже Србије.⁸⁶

Државна управа је преко бана вршила надзор над градским општинама (које су имале само веће и председника, без скупштине), а Министарство унутрашњих послова могло је да разреши целокупну управу и постави нову. Иако је то законом било предвиђено, градови нису никада одржали слободне изборе, па је виша власт постављала Градско веће и председника све до окупације Краљевине Југославије 1941. године.⁸⁷ Статус града Чачак је задржао и у следеће две деценије, без обзира на све политичке промене кроз које је прошла цела земља.

Окупацијом и разбијањем Краљевине Југославије поремећена је и унутрашња административна подела. Током 1941. године немачка окупациона управа у Србији задржала је постојећу поделу на бановине у областима које је контролисала. Чачак је и даље налазио у оквиру Дринске бановине. Испостава Дринске бановине најпре је 23. маја 1941. године образована у Ваљеву, а после 15. јуна исте године у Ужицу. После гушења устанка окупациона власт је извршила значајну територијалну реорганизацију. Недићева управа је 26. децембра 1941. године вратила стару административну поделу, па је окупирана Србија подељена на 14 округа. Чачак је припао Краљевачком округу који је обухватао пет срезова (Жички, Драгачевски, Трнавски, Љубићки и Моравички, који је 12. маја 1942. припојен Ужичком округу). Тако је Чачак под окупационом управом изостављен из градова који су били предвиђени за регионалне центре. Градска

86 Бела Црква, Београд, Ваљево, Велика Кикинда, Велики Бечкерек, Врање, Вршац, Зајечар, Јагодина, Крагујевац, Крушевац, Лесковац, Ниш, Нови Сад, Панчево, Пећ, Пирот, Пожаревац, Призрен, Приштина, Рума, Сента, Смедерево, Сомбор, Сремска Митровица, Сремски Карловци, Стара Кањижа, Суботица, Ужице, Чачак и Шабац (Stanko Majcen, *Komentar zakona o gradskim opštinama*, Beograd, 1935, 28–29, 137).

87 Милош Тимотијевић, „Општинска власт у Чачку између два светска рата“, ЗРНС XXVII, Чачак, 1997, стр. 325–334.

управа је током целе окупације постављана по жељи и нахођењу немачких власти.⁸⁸

Обнављање и губљење статуса окружног средишта у доба „револуционарног етатизма“: 1944–1955.

После 1945. године стари закони престали су да важе – ново доба донело је нови систем насеља у Србији, нове прописе и дефиниције. Критеријум за одређивање шта је насеље градског типа, коришћен за званичну статистику, није у овом периоду био сталан. У првом попису из 1948. године градска насеља су одређивана административним путем (законским прописима проглашавају се градови); од 1953. до 1971. године користи се демографско-статистички принцип (број становника и проценат непољопривредног становништва); после 1971. административно-правни критеријум – свака општина је сопственом одлуком одређивала које насеље је градско.⁸⁹ У свету постоје различити критеријуми шта је градско, а шта сеоско подручје (што омета или искључује поређења), при чему је најпогоднији критеријум домет мреже комуналне инфраструктуре (комунална опремљеност).⁹⁰ Према свим овим критеријумима Чачак је остао градско насеље.

Појам града је, због честих промена правних норми и статистичких одредби, постао прилично нејасна и прилагодљива категорија. Према статусу града/вароши/варошице у мрежи насеља, а на основу пописа из 1951. године, главна насеља су разврстана на градове, вароши, варошице и трговишта.⁹¹ Према претходним критеријумима на територији уже Србије у другој половини 20. века постојале су и развијале се три категорије урбаних насеља сврстане у систем. Највиши ниво имали су градови Београд, Ниш и Крагујевац (овај последњи само као озбиљан кандидат 1966. године) – спољне функције се распростиру на великој територији. Једно од карактеристичних обележја града је и постојање самосталног универзитета. Испод градова налазиле су се вароши,

88 Милош Тимотијевић, „Чачак под окупацијом 1941–1945: привреда и друштво“, ЗРНС XXX, Чачак, 2000, 235–240.

89 Radoslav Stevanović, „Gradska naselja Republike Srbije u popisima stanovništva od 1948. do 2002. godine“, Stanovništvo 1–4, Beograd, 2004, 109–126.

90 Goran Milićević, „Analiza mogućnosti unifikacije kriterijuma za razlikovanje gradskih od negradskih naselja“, Stanovništvo, god. XXXI–XXXII, br. 3–4, Beograd, 1994, 95–108.

91 Категорија градова, на основу одредби закона о административно-територијалној подели земље савезног или републичког значаја, разврстана је у три варијанте: 1) градови у рангу области (само Београд 1951. године); 2) градови у рангу среза – 20 насеља; 3) градови у рангу месних народних одбора (МНО) – 31 насеље; вароши – 2 места; варошице – 69, села – 4 085. Према попису из 1953. године у ужој Србији била су само три града: Београд, Ниш, Крагујевац – сва насеља изнад 50 000 становника (Бранислав Којић, „Систематизација насеља у Србији: прилог методици категоризације савремених насеља“, 205).

седишта значајних просветних, здравствених, техничких и других установа – функције се простиру на широку територију (то су пре свега она места која су 1866. године била окружне вароши, али и један број градова који није имао тај статус) и варошице. У околини Чачка у вароши су 1965. године спадали Ваљево, Горњи Милановац, Нови Пазар, Титово Ужице – укупно 18 насеља у ужој Србији. Краљево је сврстано у варошицу која је налази на граници вароши, док су праве варошице били Ивањица, Ариље, Пожега, Гуча, Косјерић, Трстеник, Рашка – укупно 50 насеља у ужој Србији.⁹²

Број насеља која су се од 1961. до 1981. године по броју становника, урбаном структури и броју унутрашњих и спољних функција сврстала у градове (градови, вароши и веће варошице), знатно је порастао. На почетку овог периода било је свега 30 оваквих насеља у којима је живело само 28,2% становника уже Србије, да би њихов број 1981. године порастао на 52 (43,5% становника).⁹³

Снажна урбанизација темељила се на старом систему градова, али и на мрежи унутрашњих административно-територијалних граница у којима је значајно место имала и појединим насељима додељена улога регионалог центра.

Чачак је одмах по ослобођењу 4. децембра 1944. године поново постао регионални центар. Основан је Округ чачански (одлука је донета у Београду већ 1. децембра 1944. године), који је обухватао Драгачевски, Моравички (Ивањица), Трнавски и Љубићки срез, а од 10. децембра 1944. године Жички (Краљево), Студенички (Рашка), Таковски (Горњи Милановац) и Качерски срез (Белановица).⁹⁴ Чачак је одређен за велико средиште централне Србије, која је 1946. године на ужем подручју имала укупно 17 округа, 107 срезова, 20 градова у саставу среза и један град у саставу округа (Београд).⁹⁵ Србија је, заправо, имала територијалну поделу као на почетку 20 века, а Чачак је поново постао окружно средиште које обухватало велику територију, попут оне из периода 1890–1902. године.

Но, као у и претходним деценијама, Чачак није дуго задржао место регионалног центра. Већ половином априла 1947. године Народна скупштина НРС донела је Закон о административној подели који није предвиђао постојање округа, већ само мањих територијалних јединица (срезови, градови, градски рејони и подручја месних НО или градских насеља).⁹⁶ Политичка оцена рада

92 Бранислав Којић, „Систематизација насеља у Србији: прилог методици категоризације савремених насеља“, 207–209.

93 Александар С. Вељковић, „Градови – центри развоја у мрежи насеља средишње Србије“, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, књ. 33, Београд, 1991, 184.

94 „Одлука о укидању Краљевачког округа и припајању жичког и студеничког срета Округу чачанском“, СГ НРС 2, Београд, 3. март 1945, 2; Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак од 1941. до 1995. године“, ЗРHM XXVI, Чачак, 1996, 247–249.

95 Lazar Đurovski, *Evolucija koncepcije opštine u Jugoslaviji*, Beograd, 1976, 279.

96 „Закон о административно-територијалној подели Народне Републике Србије“, СГ НРС 17, Београд, 24. април 1947, 154–178.

околу народних одбора сводила се на констатацију да су они у првом периоду обнове и изградње имали позитивну улогу, али да су временом постали „кочничари“ развоја срезова у „сложенијим условима социјалистичке изградње“.⁹⁷ Ужа Србија је према овој подели имала 81 срез и 21 град.⁹⁸

На подручју Чачка и околине од некадашњег Трнавског и Љубићког среза 1947. године формиран је Љубићко-трнавски срез са седиштем у Чачку (који се углавном поклапа са територијом данашње општине Чачак). Ова промена је практично најављена још 1929. године када су оба среза прикључена Дринској бановини. Западна Морава није више била (неприродна) граница која је раздвајала јединствену територију, а Чачак је коначно „истиснуо“ надлежност Горњег Милановца на својим ободима (Љубић). Поделом из 1947. године Чачак је са варошицом Љубић (без села) издвојен у ранг града који није потпадао под административно-територијални састав Љубићко-трнавског среза.⁹⁹ Овом административном поделом није било посредника од среза и градова према републичкој власти, а Чачак је остао регионални центар, али са знатно мањом територијом.

Ни ова подела није била дугог века. Већ 16. маја 1949. године донет је нови Закон о територијалној подели Србије. Уведена је Област као нова административна јединица. Србија се делила на пет области: Београдску, Крагујевачку, Нишку, Тимочку и Титовоужичку. Подручје Љубићко-трнавског среза и град Чачак укључени су у Титовоужичку област коју су сачињавали Азбуковачки, Ариљски, Драгачевски, Златарски, Златиборски, Љубићко-трнавски, Милешевски, Моравички, пожешки, Прибојски, Рачански, Сјенички, Ужички и Црногорски срез, као и градови Титово Ужице и Чачак. Центар ове велике Области било је Титово Ужице.¹⁰⁰ Краљево и Горњи Милановац су по овој подели припадали Крагујевачкој области. Ове области биле су замишљене као територије на којима ће се ефикасније мобилисати радна снага и локалне резерве у циљу извршавања задатака „на пољу социјалистичке реконструкције“ у складу са првим петогодишњим планом. Истовремено, ова подела је требало да учврсти организациону и управну структуру Србије ван покрајина (Војводина је тада имала статус покрајине, а Космет области) после раскида са СССР-ом и увођења економске блокаде.¹⁰¹ На ужем подручју Србије било је укупно пет области, 82 среза, 31 град у саставу и 21 град ван састава среза.¹⁰²

97 Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године, 59.

98 Lazar Đurovski, *n. d.*, 279.

99 Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак од 1941. до 1995. године“, 248–249.

100 „Закон о подели територије Народне Републике Србије на Области“, СГ НРС 23, Београд, 19. мај 1949, 193.

101 Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године, 62–63.

102 Lazar Đurovski, *n. d.*, 280.

Као и у 19. веку значајну улогу у стицању вишег статуса града имао је и његов назив. Ужице је 8. јула 1946. године свечано „крштено“ у Титово Ужице, током прве послератне посете Јосипа Броза том граду.¹⁰³ Титово име имало је утицаја на развој града у коме је непосредно после рата (1945–1950) основано 50% предузећа која су егзистирала 1975. године.¹⁰⁴

И Краљево је, попут Ужица, променило своје име – град је 6. јула 1949. године добило назив Ранковићево, по Александру Ранковићу, иако он није био родом из Краљева. Овај назив није се дуго задржао, па је Ранковићево поново добило назив Краљево почетком јануара 1955. године.¹⁰⁵ Враћање старог назива града донето је на основу политичке одлуке из 1953. године на нивоу Југославије – да се врате имена насељеним местима, установама и улицама које су „крштене“ по живим партијским активистима. Међутим, као највиши „симбол“, Тито је остао изван редова те „реституције“.¹⁰⁶ Чачак није мењао своје име.

Поред промене назива околних градова, као и у 19. веку, у близини Чачка дошло је и до формирања новог урбаног насеља. Село Лучани у доњем Драгачеву изабрано је као место у коме је подигнута војна фабрика, из које се касније развио велики хемијски индустријски комплекс ХЕ „Милан Благојевић“. Фабрика је званично основана 1. маја 1949, а погони су пуштани у рад током 1952. године, када су Лучани имали нешто више од 400 житеља. Према мерилима статистичара, у Драгачеву 1961. године није било урбаних насеља. Десет година касније Лучани постају урбано насеље, а од 1981. године то постаје и Гуча. Лучани су 1962. постали и центар истоимене општине која је обухватала цело Драгачево, чији је ранији центар био у Гучи. Тако је подигнут потпуно нови град који је као урбано насеље 1980. имао само 3 521, а 2002. године 4 284 становника.¹⁰⁷ Понављање ситуације са Горњим Милановцем из претходног века није се догодило, па су Лучани и даље остали варошица, али са развијеном индустријом.

Чачак је 1949. године потпуно изгубио место регионалног центра, али ни ова унутрашња територијална подела није дуго трајала. Већ 27. новембра 1951. године укинута су области, па су срезови поново постали непосредно

103 „Решење мин. Унутрашњих послова НРС о одобрењу промене назива града Ужице у „Титово Ужице“, СЛ НРС 36, Београд, 27. јули 1946, 956; Милутин Пашић, „Тридесет година Ужице носи Титово име“, Ужички зборник 5, Ужице, 1976, 5–22.

104 Драган Драгојловић, „Привредна структура општине Титово Ужице у периоду 1945–1975. године“, Ужички зборник 5, Ужице, 1976, 280.

105 „Указ“, СГ НРС 31, Београд, 8. јул 1949, 245; „Одлука о промени назива Градске општине Ранковићево у Градска општина Краљево“, СГ НРС 1, Београд, 8. јануар 1955, 7.

106 Димитар Григоров, „Рачунајте на нас. 'Одломак' о Титовој штафети или Штафети младости“, ГДИ 1–3, Београд, 2008, 111.

107 Илија В. Поповић, Општина Лучани: географска проучавања – научна монографија, Лучани, 2006, 70–71, 104, 175, 181.

подређени републичким органима.¹⁰⁸ Измена целокупног система руковођења привредом (самоуправљање) дала је већу самосталност предузећима. Народни одбори нису више руководили привредом, па су тако укинуте и Области којима је то био један од главних задатака.¹⁰⁹

Педесете године су време када се у Југославију уводи систем радничког самоуправљања, што је имало одраза и на локалну самоуправу. Законом о подели НР Србије на срезове, градове и општине, од 9. априла 1952. године, Чачак је задржао статус града, али је потпао под надлежност Љубићко-трнавског среза.¹¹⁰ Уже подручје Србије је 1952. године подељено на 84 среза, само три града и 25 градских општина.¹¹¹

Када је у питању степен остварене самоуправе у доба социјализма, она није имала класична обележја (локална управа као противтежа држави), већ је општина (или комуна) била део јединствене организације власти у држави.¹¹² Развој локалне самоуправе у раздобљу од 1946. до 1955. године има неколико етапа развоја: 1) 1946–1949; 2) 1949–1952; 3) 1952–1955. године.¹¹³

Народни одбори су све до 1955. године више били извршни органи централне власти него органи локалне самоуправе.¹¹⁴ Према закону о Народним одборима из 1946. године они су дефинисани као органи државне власти преко којих „народ врши своју власт“ – били су више извршна тела централних органа државе, него органи локалног самоуправљања.¹¹⁵ Теоретичари марксизма сучитав овај период, до увођења самоуправљања, назвали временом „револуционарног етатизма“ у спровођењу локалне самоуправе.¹¹⁶

Општи закон о народним одборима донет 24. јуна 1949. године (за целокупну територију ФНРЈ) само је детаљније одредио надлежности локалне управе коју је виша власт и даље детаљно контролисала. Прописивано је „јединство задатака и надлежности“, за разлику од буржоаске такозване „самосталне и пренесене“ надлежности. У социјалистичкој држави сви послови

108 „Указ о укидању области као административно-територијалних јединица на територији НРС и о престанку рада обласних народних одбора“, СГ НРС 37, Београд, 11. децембар 1951.

109 *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*, 67.

110 „Закон о подели територије НРС на општине, градове и срезове“, СГ НРС 15, Београд, 22. април 1952, 141–187.

111 Lazar Đurovski, *n. d.*, 280.

112 Миле Илић, *Локална самоуправа у Југославији*, Ниш, 1996, 45.

113 Миливоје Ковачевић, *Комунални систем и комунална политика*, Београд, 1968, 29–47; Lazar Đurovski, *n. d.*, 43.

114 Миле Илић, *Локална самоуправа у Југославији*, 71–75.

115 Lazar Đurovski, *n. d.*, 44–47.

116 Najdan Pašić, *Istorijski put komune: utopija, naučna vizija i revolucionarna praksa*, Beograd, 1981, 84–88.

су „државни“ и осликавају власт „радног народа“, тако да није ни било разлога да се локалној заједници даје било каква самоуправа.¹¹⁷

У другој етапи развоја (1949–1952), када је започела децентрализација власти, положај и организација Народних одбора нису битније мењани, већ су само прецизније одређени (разграничење општег и локалног делокруга рада), што је допринело јачању аутономије у пословима локалног значаја.¹¹⁸ Било је предвиђено да у развијенијим општинама (индустријским центрима, туристичким местима, бањама) народни одбори могу, на предлог надлежног Среског народног одбора, образовати и „отсек за унутрашње послове“, а у сагласности са министром унутрашњих послова „Народне Републике“.¹¹⁹

У периоду 1952–1955. године, уместо сложеног система локалне самоуправе, установљен је једноставнији систем у коме су срез и општина прихваћени као основни облици организовања на микро нивоу. Усвојено је начело скупштинске владавине (Народни одбори били су највиши органи државне власти у локалним јединицама – општини, срезу, граду). У току 1952. први пут је уведен дводомни систем у НО срезова и градова – среско, односно градско веће и веће произвођача. То је требало да означи дисконтинуитет са политичким представљањем грађана.¹²⁰

До значајних промена дошло је и у односу према вишим органима. Уместо принципа демократског централизма, установљен је принцип контроле законитости. Овај период (1952–1955) се поклапа са постепеним увођењем самоуправљања. Народни одбори су третирани као основни органи самоуправљања у локалним заједницама, али као део истоветног и јединственог система државне власти, односно „власти радног народа“.¹²¹

117 Јован Ђорђевић, *Наши народни одбори – локални органи државне власти социјалистичке државе*, Београд, 1949, 38–44.

118 Lazar Đurovski, *n. d.*, 47–49.

119 *Uputsta o organizaciji administracije opštinskih i sreskih narodnih odbora*, Београд, 1952, 3.

120 Lazar Đurovski, *n. d.*, 49–51.

121 И поред свих ограничења локална власт је путем разграничења надлежности од виших органа добила више самоуправе. Народни одбори нису више били „малолетна“ и „нижа“ власт. Самосталност се изражавала и правима да Народни одбори добијају статуте којима организују своје пословање, као и да образују и бирају органе управе. Осим тога, одбори су стекли и право да самостално располажу делом дохотка које привредне организације одвајају за срез, општину и град, а у складу са савезним и републичким друштвеним планом. Законом је утврђен и постотак пореза на увођење локалог приреза и самодоприноса – право на самостално доношење друштвеног плана и буџета. Ипак, општине још нису имале могућност веће самоуправе, која је у овом периоду концентрисана у срезу (Lazar Đurovski, *n. d.*, 52–56, 145–146, 159).

Самоуправа у доба „самоуправљања“: 1955–1992.

Нове и велике административно-територијалне промене, као и промена самог појма локалне самоуправе, извршене су 1955. године. Појачане су улога и надлежност општине, које се укрупњавају и постепено смањују овлашћења среза. Градови су као посебне административно-територијалне јединице потпуно укинута, док су општине све више заузимале територију некадашњих срезова. Са друге стране, назив срез је задржан, али они су у територијалном и управном смислу покривали простор некадашњих округа.

У склопу нових промена 20. јуна 1955. године образован је Срез Чачак, са седиштем у Чачку, који је обухватао подручја више бивших срезова (Драгачевског, Љубићко-трнавског, Моравичког и Таковског). Тиме је Чачак поново постао центар ширег региона. Према овом закону, који је дао знатно већа права општини него раније, оне су у новој територијалној подели први пут трајно обухватале градска и сеоска насеља у једну целину.¹²²

Ранији компликовани систем територијалне организације знатно је упрошћен, па је 1955. године територија уже Србије подељена на 24 среза и 443 општине.¹²³ Срезови до 1955. године нису имали самоуправне органе (одборнике су бирале општине, извршни орган је био већи, а највиши орган био је срески начелник). Законом о локалној самоуправи од 1955. године срез је дефинисан и као заједница општина, односно „виши“ ниво у територијалном организовању. Временом је срез све више губио своје функције које су прелазиле на општине.¹²⁴

Ни ова подела није била дугог века, јер су после седам година срезови поново преобликовани. По новој територијалној организацији Србије од 17. новембра 1962. године, Чачак је изгубио место регионалног центра. Тако је остало у наредних 30 година. Стари срезови су укинута, а Чачак је прикључен Срезу Краљево који је обухватао подручја бивших срезова Чачак, Краљево и Крушевац (подручје од Тутина до Варварина).¹²⁵ Уже подручје Србије је 1962. године подељено на 15 срезова и 140 општина.¹²⁶

Устав из 1963. није предвиђао обавезно постојање срезова, али су они ипак у свим републикама образовани. Међутим, са повећањем права општина и њиховим укрупњавањем, срезови су већ 1967. године укинута. У периоду од 1955. до 1967. године постепено су укрупњиване, али и укидане општине са центром

122 Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак од 1941. до 1995. године“, 252.

123 Lazar Đurovski, *n. d.*, 281.

124 Миле Илић, *Локална самоуправа у Југославији*, 76–77.

125 „Закон о изменама закона о подручјима општина и срезова у НРС“, СГ НРС 45, Београд, 17. новембар 1962.

126 Lazar Đurovski, *n. d.*, 282.

у селима у близини Чачка. Када су 3. марта 1967. укинута срезови, Општина Чачак имала је 58 насељених места, а та подела важи и данас (2009. године).¹²⁷ Према овој подели уже подручје Србије имало је укупно 113 општина (1968).¹²⁸

Општине су до 1974. године биле непосредно подређене Републици. Савезним Уставом из 1974. године предвиђено је ново удруживање општина у Међуопштинске регионалне заједнице (МРЗ), али оне уставом нису биле обавезна категорија. Уставом СР Србије (1974) МРЗ ипак постају обавезно удруживање општина, што је 26. децембра 1974. званично прописано за подручје уже Србије. Овај први концепт предвиђао је да у ужем подручју Србије буде 16 МРЗ, да би се 17. јуна 1975. године искристалисала подела на осам МРЗ. Република и општине су повериле одређени део послова МРЗ које су имале своје скупштине, статуте и органе управе.¹²⁹ Ова подела остала је на снази све до 1992. године.

Прва, и веома кратка, подела на МРЗ предвиђала је Чачак као центар такве заједнице, који је окупљао општине Горњи Милановац, Чачак, Лучани и Ивањица.¹³⁰ Но, према подели из 1975. године, Краљево је поново постало регионални центар. Скупштина општине Чачак је 28. јула 1975. године удружена у Међуопштинску регионалну заједницу Краљево (општине Александровац, Брус, Варварин, Врњачка Бања, Горњи Милановац, Краљево, Крушевац, Лучани, Нови Пазар, Рашка, Сјеница, Трстеник, Тутин, Ђићевац и Чачак), „ради остваривања трајне сарадње, планирања и усклађивања својих планова са плановима економског развоја других општина“.¹³¹ Ова подела није мењана све до распада СФРЈ 1991. године.

*

* *

После доба „револуционарног етатизма“ у развоју локалне самоуправе (1945–1955), наступило је „либералније“ време. Заправо, локална самоуправа

- 127 Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак од 1941. до 1995. године“, 255.
- 128 Lazar Đurovski, *n. d.*, 283.
- 129 1. Ниш (раније Ниш и Прокупље); 2. Лесковац (раније Лесковац и Врање); 3) Краљево (раније Краљево, Крушевац, Нови Пазар и Чачак); 4. Крагујевац (раније Крагујевац и Светозарево); 5) Шабац (раније Шабац и Ваљево); 6) Смедерево (раније Смедерево и Пожаревац); 7. Зајечар и 8) Титово Ужице (Mile Ilić, „*Međuopštinske regionalne zajednice – samoupravne ili društveno-političke zajednice ili ...?*“, *Pravni život* 1/87, vol. 37, Beograd, 1987, 75–78).
- 130 Погледати карту политичко-територијалне поделе СР Србије из пролећа 1975. године (погрешно датирана у фебруар 1974. године), у: *Општине у СР Србији 1974: статистички подаци*, Београд, април 1975, 360.
- 131 „Одлука о закључењу друштвених договора СРС са општинама у СРС о удруживању општина у Међуопштинске регионалне заједнице“, СГ СРС 33, 28. јул 1975, Београд, 1975, 720–721.

никада није остварила ни самосталност ни могућност демократских избора током читавог периода социјализма. Промена је ипак било, а најважнија од њих свакако је постепено увођење „самоуправљања“ (1955–1974). У оквиру ове фазе развоја карактеристичне су две етапе: период преображаја локалне самоуправе 1955–1963. и период остваривања уставне концепције општине после 1963. године. Са Уставом из 1974. године отпочела је нова етапа у развоју друштвено-политичког система социјалистичке Југославије, а у том склопу и нова етапа у развоју општине и комуналног система.¹³²

Према закону из 1955. године општина је дефинисана као „основна политичко-територијална организација самоуправљања радног народа и основна друштвено-економска заједница становника на свом подручју“. У територијалној организацији Југославије остали су само срезови и општине, док су градови, као посебне политичко-територијалне заједнице, нестали. Све општине, без обзира на величину у просторном и демографском погледу и ниво и структуру економске и општедруштвене развијености, имале су исти правни статус и појачан положај у односу на претходни период. Општине су повећавале своју територију, тако да су практично покривале простор некадашњих срезова, али са већим правима, док су срезови у каснијем периоду потпуно укинати (1967).¹³³

Многи послови и надлежности срезова у областима привреде, комуналних послова и грађевинарства, управљања општенонародном имовином, у области здравства, социјалног старања, просвете и културе, унутрашњих послова и опште управе, пренети су на општине.¹³⁴

Према Уставу СФРЈ из 1963. године нису биле унете битније промене у погледу места и улоге општине у друштвено-политичком систему Југославије. Устав је само потврдио и више нагласио улогу општине као „основне друштвено-политичке заједнице“. Наглашена је њихова самосталност у доношењу сопствених статута, унутрашње организације, утврђивању прихода и њиховом располагању. Савезним уставима одређивани су основни принципи, док су републички и покрајински уставни (1963, 1974), као и статuti општине, веома детаљно регулисали положај локалне самоуправе.¹³⁵

132 Миливоје Ковачевић, *Комунални систем и комунална политика*, Београд, 1968, 29–47; Lazar Đurovski, *n. d.*, 43.

133 Институционално, општини су дата права и дужности управљања друштвеним пословима, осим оних који су Уставом или законима одређени за срез, републику или федерацију. После 1955. године све више је јачала и економска основа општине – организују се многи фондови који су се раније налазили у срезovima или републици (Lazar Đurovski, *n. d.*, 65–68).

134 Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак од 1941. до 1995. године“, 252.

135 Vojislav Simović, *Komunalni sistem i komunalna politika*, Beograd, 1966, 8–11; Lazar Đurovski, *n. d.*, 79–80, 103–104; „Статут општине Чачак“, Службени лист среза Краљево 14, Краљево 5. мај 1964, 305–329; „Статут општине Чачак“, Службени лист општине Чачак 3, Чачак, 4. март 1974, 49–92.

По Уставу из 1974. године општина је дефинисана као „самоуправна и основна друштвено-политичка заједница заснована на власти и самоуправљању радничке класе и свих радних људи“. Нагласак је био на самоуправној димензији. Свака општинска скупштина је од тада имала три већа: Веће удруженог рада, Веће месних заједница и Друштвено-политичко веће. Уставним одредбама општина је видно појачала своју улогу и престала је да буде објекат ширих друштвено-политичких заједница.¹³⁶

Повратак статуса округа у доба постсоцијализма: 1992–2008.

После распада СФРЈ 1991. године поставило се питање нове територијалне организације Србије. Поново је уведен систем округа (30. јануара 1992), по коме је цела Србија подељена на 29, а њено уже подручје на 17 округа и град Београд као посебно подручје. Тако је поново враћена традиционална подела Србије настала још у 19. веку. Чачак је постао центар Моравичког округа који сачињавају општине Горњи Милановац, Лучани, Ивањица и Чачак.¹³⁷ Иако је ова нова подела после 30 година поново промовисала Чачак као регионални центар, општине су и даље биле центар одлучивања, док је надлежност округа имала минимални надзорни карактер.

Број округа и њихове надлежности нису биле сасвим одређене категорије у време када се уобличавао овај закон (пролеће 1991. године, када се СФРЈ још увек формално није распала). Први предлог поделе Србије на 10 округа заобишао је Чачак, који је са општинама Ивањица, Лучани, Горњи Милановац, Краљево и Врњачка Бања требало да има центар у Краљеву и да носи назив „Студенички округ“. Локални одбор СПС-а и Милош Урошевић, народни посланик са њихове листе, одржали су 2. априла 1991. године протесну седницу своје партије у Чачку, на којој су тражили хитан састанак са председником владе Зеленовићем (који је и сам био члан СПС-а), са циљем да Чачак обавезно буде регионални центар који би окупуљао општине Ивањица, Лучани, Чачак и Горњи Милановац, а можда и Пожегу и Краљево. Истицано је да је Чачак пети по снази привредни центар у ужој Србији и да је у претходном периоду био неправедно запостављен и заобиђен као регионални центар, иако на то има „историјска“ права. Подсећали су да је претходни центар МРЗ у Краљеву вештачки и да никада није био прихваћен у народу (сама скраћеница је довољно говорила). Протесно писмо потписао је Родољуб Петровић, тадашњи председник ОО

136 Миле Илић, *Локална самоуправа у Југославији*, 81–86.

137 Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак од 1941. до 1995. године“, 255; Исти, „Хронологија административно-територијалних јединица на подручју општине Чачак од 1944. до 1995. године“, ЗРНС XXVI, Чачак, 1996, 265.

СПС-а у Чачку, а са овим ставом биле су начелно сагласне и остале политичке странке (независно од идеологије).¹³⁸

Број становника урбаног подручја општине представља један од основних критеријума развијености сваког града. Свака општина је, почев од пописа из 1981. године, сама одређивала где су границе градског подручја. Тако је, приликом пописа 1991. године, захваљујући административним одлукама о проширењу градског подручја, забележен велики пораст градског становништва у Крагујевцу и Чачку. Коришћењем статистичког поступка (процент становника који се не бави пољопривредом), Ваљево и Врање су још у попису из 1971. године имали изразити раст урбаног живља (табела бр. 2). Законску могућност да сама општина одлучује шта је градско а шта сеоско подручје, Чачак је „вешто“ искористио 1990. године.¹³⁹ Предлог промена граница на седници СО Чачак од 24. септембра 1990. године прошао је без икаквог уводног објашњења и делегатске расправе.¹⁴⁰ Проширење граница града углавном се поклапало са ГУП-ом Чачка усвојеним још 1978. године.¹⁴¹

- 138 Миладин Вукосављевић, „Чачак мора бити средиште“, Чачански глас 16, Чачак, 12. април 1991, 3; Према изјави Родољуба Петровића као аргуменати у разговорима и расправама са републичком бирократијом током 1991. године коришћени су и подаци о попису становништва 1991. године који су говорили да урбано подручје Чачка има становника колико Краљево и Горњи Милановац заједно. На крају су сви функционери СПС-а запретили да ће дати колективну оставку ако центар округа буде у Краљеву, а не у Чачку. Овај аргумент је можда био одлучујући (Изјава господина Родољуба Петровића дата аутору текста 15. маја 2009. године).
- 139 „Одлука о утврђивању граница града Чачка“, Службени лист општине Чачак, 6, Чачак, 25. септембар 1990, 125-126.
- 140 Милојица Спарих, „У Чачку заседала сва три већа Скупштине општине“, Чачански глас бр. 40, Чачак, 27. септембар 1990, 3.
- 141 Поклапање није потпуно, јер је одлука о територији града Чачка на одређеним местима много шири од ГУП-а, а на неким уопште није обухватила подручја која су предвиђена планом урбанизације [Генерални урбанистички план Чачка до 2000. године – за интерну употребу, (ур. Бошко Луковић), Чачак, јун 1978, 33-35]. Треба нагласити да се територија града Чачка не поклапа не само са ГУП-ом, него ни са градским грађевинским земљиштем, територијом градских и сеоских месних заједница, катастарским општинама, као ни са статистичким круговима (они се поклапају са регистрованим насељеним местима). Према изјави господина Драгана Ђуковића, начелника одсека за привреду у управи Града Чачка, приликом пописа 1991. године у општини Чачак долазило је до комичних ситуација, јер поједини делови села у статистичким круговима уопште нису имали становнике. У сваком случају управа регионалног центра за статистику у Краљеву била је огорчена резултатима пописа у којима је урбано насеље Чачак за више од 10 000 становника надмашило Краљево. Карту коригованих граница градског подручја (*Просторни план општине Чачак – Модел II, англомерација становништва са равномерном дисперзијом*), погледати у чланку: Бошко Луковић, „Урбанистички планови Чачка и околине од 1893. до 1993“, *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп*, (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, 570-577.

На тај начин Чачак је између 1981. и 1991. године остварио раст градског насеља за чак 21 852 становника (односно за 24 537 житеља по старој методологији пописа). Овакав административни начин увећања становника није био усамљен у Србији (табела бр. 2), али је пример Чачка веома репрезентативан. Политичком одлуком територији града прикључени су делови приградских сеоских насеља (Атенице, Јездине, Кулиноваца, Лознице, Љубића, Парменца и Трбушана) или читава насеља (Бељина и Коњевићи) која су у попису из 1991. имала изразити губитак становништва (10 514 по старој методологији пописа).¹⁴²

Први објављени резултати пописа показали су да је општина Чачак постала урбанизована заједница (преко 62% градског становништва). Села су према попису из 1991. „изгубила“ 18 595 становника у односу на попис из 1981. године. Број регистрованих пољопривредних газдинстава откривао је узроке оваквих „неочекиваних“ резултата. Од укупно 16 074 пољопривредних газдинстава 11 307 било је у селу, а 4 767 у „граду“. Али ни овај податак није добар за поређење, јер су у ову групу уврштена сва домаћинства која су имала најмање 10 ари обрадиве земље.¹⁴³

Чачак је 1991. године постао четврти град по броју становника у ужој Србији, надмашивши за 13 000 становника Краљево и чак за 16 000 становника Ужице. Демографски показатељи у претходним деценијама нису „предвиђали“ такав раст, а повећање становништва градских насеља у западној Србији (1948–1981) било је више изражено у Краљеву и Титовом Ужицу (4,6 пута), него у Чачку (3,5 пута).¹⁴⁴

Законом о територијалној организацији и локалној самоуправи из 1991. године општине су после више деценије поново могле да демократским путем бирају своје скупштине. Према овој подели уже подручје Србије имало је 114 општина (цела Република 188). Статус града, као посебне локалне самоуправе, имали су само Нови Сад, Крагујевац, Ниш, Приштина и Београд. Међутим, делокруг општинске власти је делимично смањен у односу на претходни период.¹⁴⁵

142 Пија В. Поповић, *Opština Čačak: geografska proučavanja*, Čačak, 1996, 48–51.

143 Милојица Спарић, „Нагло увећано градско становништво“, Чачански глас бр. 20, Чачак, 10. мај 1991, 3.

144 Шабац је у периоду 1948–1981 за 3,2 пута повећао своје градско становништво, а Ваљево 3,06 пута (Олга Савић, „Територијални развој градских насеља западне Србије“, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, књ. 39, Београд, 1987, 9.

145 Локална самоуправа нормативан израз добија као уставна категорија у Уставу РС 1990, уставним амандманима из 1991, као и у Уставу СРЈ од 1992. године. Закон о територијалној организацији РС и локалној самоуправи донет је 1991, а измене допуне и исправке доношене су 1992. и 1994. године. Нови закони о локалној самоуправи донети су 1999. и 2002. године (Миле Илић, *Локална самоуправа у Југославији*, 93–104, 108, 130–136, 158; Исти, „Историјски развој локалне самоуправе од прве до последње Југославије (1918–2003)“, Пешчаник 4, Ниш, 2006, 11–12.

Србија је 2007. године добила нови Закон о локалној самоуправи и Закон о територијалној организацији. Самоуправа општина је повећана, а предвиђено је и да места са више од 100 000 становника добију статус града (само у изузетним случајевима то могу и мања насеља). Без обзира на ову ограничавајућу одредбу, у Србији су 23 града (без Београда) добила статус града. Међу њима су се нашли Ужице, Ваљево, Крагујевац, Краљево и Нови Пазар.¹⁴⁶ Овим законом и Чачак је добио статус града, а Скупштина општине је 11. јула 2008. године донела и Статут града Чачка.¹⁴⁷

Проблеми поделе одређеног простора су многоструки и сложени, а присутне су и различите дилеме и отворена бројна питања која се не свде само на политичко-административне поделе и компетенције. Са појавом просторног планирања у савременом свету и потребом за усмеравањем развоја, организацијом и уређењем геопростора, регионализација се намеће као најадекватнији пут политичко-територијалне, али и просторно-функционалне организације. Требало би нагласити да најновији процеси политичко-територијалних реорганизација земаља у транзицији, па тиме и Србије, нису само питање унутрашњих чинилаца, већ су у великој мери и спољнополитичко питање (један од услова прикључења Европској унији).¹⁴⁸

Статистичке службе земаља кандидата за пријем у Европску унију постигле су 1997. године сагласност са Статистичким заводом Европске заједнице у Луксембургу (EUROSTAT) да се целокупна оријентација у вези са административно-територијалним организовањем води преко NUTS територијалног система (Nomenclature des unites territoriales statistiques).

146 1) Ваљево, 2) Врање, 3) Зајечар, 4) Зрењанин, 5) Јагодина, 6) Крагујевац, 7) Краљево, 8) Крушевац, 9) Лесковац, 10) Лозница, 11) Ниш, 12) Нови Пазар, 13) Нови Сад, 14) Панчево, 15) Пожаревац, 16) Приштина, 17) Смедерево, 18) Сомбор, 19) Сремска Митровица, 20) Суботица, 21) Ужице, 22) Чачак, 23) Шабац („Закон о локалној самоуправи, Закон о територијалној организацији Републике Србије“, СГ РС, 129/2007 (29. децембар 2007).

147 На основу члана 32, став 1, тачка 1, Закона о локалној самоуправи (СГ РС, бр. 129/2007), Скупштина града Чачка је на седници одржаној 11. јула 2008. године донела је Статут града Чачка (Службени лист града Чачка, 3, Чачак, 12. јул 2008).

148 О регионализацији (у смислу децентрализације управљања, односно начина административнополитичко-територијалног организовања путем којег се део функција државе преноси на регионални ниво) данас се говори као о услову без којег се не може очекивати прикључење Европској унији и улажење у токове европске интеграције. Сматра се да је регион (као средњи ниво управљања између државног и локалног) једини успешан пут децентрализације, демократских и економских реформи и међурегионалне сарадње. Наравно, Европска унија очекује да се регионализација спроводи према њеним критеријумима регионалне поделе како би се осигурала међусобна компатибилност територијалних организација земаља чланица (остваривање идеје о „еврорегионима“). На тај начин регионализација постаје политичко питање првостепенног значаја (Gordana Vojković, „Stanovništvo kao element regionalizacije Srbije“, Stanovništvo 1/4, Beograd, 2003, 7–8).

Тада је утврђена номенклатура (5 NUTS) према броју становника, односно према величини територијалне јединице. Према актуелним критеријумима те статистичке територијалне јединице по стандардима ЕУ су:

- NUTS 1: 3–7 милиона становника (ниво државе или федералне јединице).
- NUTS 2: 800 000 до 3 милиона становника (макрорегион).
- NUTS 3: 150 000 – 800 000 становника (округ или дистрикт).
- NUTS 4: 10 000 – 150 000 становника (градска општина).
- NUTS 5: мање од 10 000 становника (сеоска општина или насеље).

Независно од ових критеријума, као и од административне поделе Србије из 1992. године, нова регионализација покренута је Просторним планом Републике (1996) и утврђивањем система центара различитог ранга – од макро-регионалног (Београд, Нови Сад, Приштина, Ниш, Крагујевац и Ужице), преко регионалног до субрегионалног, али без граница својих гравитационих зона, па у просторном смислу нису заокружени у одговарајуће регионалне целине.¹⁴⁹

Нови модел регионализације централне Србије (на основу ЕУ критеријума) предвиђа поделу на подручје града Београда, западну (Ужице), централну (Крагујевац) и источну (Ниш) Србију. Општина Чачак би према овом моделу припала централној Србји, као и највећи део општине Горњи Милановац. Западни део ове општине, као и општине Лучани и Ивањица (из садашњег Моравичког округа) припали би западној Србији са центром у Ужицу.¹⁵⁰

Према најавама нове регионализације Србије почетком 2009. године, цела територија Републике требало би да се подели на седам „статистичких региона“: Београд, Војводину, Косово и Метохију, централну, јужну, источну и западну Србију. Ови региони би требало да имају могућност директне сарадње са регионима у Европској унији и да узимају помоћ из претприступних евро-фондова. Ова подела је предвиђена да се уведе путем посебног Закона, а нова подела на административне рејоне са променом Устава. Предвиђа се да административни рејони имају своје парламенте, чиме би и Скупштина Србије добила дводомни систем (Дом грађана и Дом региона).¹⁵¹

149 Драган Ђ. Обрадовић, „Модел регионализације централне Србије“, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, књ. 57, Београд, 2007, 309–310.

150 Према овом моделу регионализације „Централа Србија“ (са седиштем у Крагујевцу) покривала би простор Краљева, Рашке, Александровца, Бруса, Трстеника, Врњачке Бање, Крушевца, Варварина, Ђићевца, Параћина, Ђуприје, Јагодине, Рековца, Свилајнца, Деспотовца, Крагујевца, Баточине, Кнића, Чачка, дела општине Г.Милановац, Љига, Лајковца, Лазаревца, Барајева, Младеновца, Сопота, Тополе, Аранђеловца, С. Паланке, Раче, Велике Планае, Лапова, Смедерева, дела општине Гроцка, Пожаревца, Петровца, М. Црнућа, Кучева, Жабара, Голупца и В.Градишта (Драган Ђ. Обрадовић, *н. д.*, 312).

151 Изјава Млађана Динкића, потпредседника Владе Републике Србије и министра економије и регионалног развоја („Најгоре је прошло“, Новости, Београд, 15. мај 2009).

Нејасне контуре унутрашњег запоседања простора

Према једној од Херодотових прича о историји старог Египта, после смрти верског поглавара који је сам владао земљом, дванаест краљева поделило је земљу и власт на једнаке делове, одлучивши да не ратују једни против других. У знак поделе царства, или можда као гаранцију те поделе, направили су неку врсту заједничког споменика – лавиринт.¹⁵²

У савременом свету под лавиринтом подразумевамо грађевину која је направљена да збуни људе. Лавиринт је заправо просторна и психолошка метафора чија се суштина своди на осећај „неспособности“ проналажења сигурног правца у простору који је изгубио сваку форму.¹⁵³ Управо се унутрашња подела и изградња локалне самоуправе у Србији у последња два века могу упоредити са изградњом лавиринта.

Међутим, људи имају потребу да живе унутар простора са дефинисаним, прецизним контурама. Без граница се губи могућност обрађивања и изградње једног простора – безгранично плаши и умањује наш степен схватања стварности. Као и све друге људске творевине и границе су пролазне и несталне – оне умиру и „васкрсавају“, премештају се, бришу и неочекивано враћају, уобличавају нашу свест и духовне хоризноте, дају им облик и утичу на идентитет.¹⁵⁴

Када се анализира место Чачка у унутрашњој територијалној подели и место града у мрежи насеља западне Србије, добијамо слику два различита периода развоја. Први, до 1929. године, када је Чачак био стабилан регионални центар, и други, после 1929. године, у коме је такав статус добијан и потиран.

Чачак је 19 година био нахијско средиште (1804–1807, 1813–1815, 1818–1832) и 109 година седиште округа (1834–1853, 1859–1922, 1944–1947, 1955–1962, 1992–2009). У ову поделу треба убројати и време од седам година када је Чачак био седиште Области (жупаније) која је обједињавала више бивших округа (1922–1929), као и полугодишње постојање региона МРЗ Чачак (1974) – укупно осам година. У три наврата после 1945. године Србија није имала округе као први степен територијалне поделе, већ су то били срез или општина. Чачак је као средиште среза био центар регије укупно шест година (1947–1949, 1951–1955), а као седиште општине без туторства више административне јединце у односу према Републици седам година (1967–1974).

У периоду двестапетогодишњег развоја модерне Србије Чачак је укупно 136 година имао статус окружног центра. Краљево, као главни конкурент за статус окружне вароши, „командовало“ је Чачком 1807–1813, 1853–1859, 1941–1944. (укупно 16 година). Када је у питању однос Чачка и Горњег Милановца,

152 Херодотова историја I, Нови Сад, 1988, 179–181.

153 Pjero Zanini, *Značenja granice: prirodna, istorijska i duhovna određenja*, Beograd, 2002, 112–113.

154 Pjero Zanini, *n. d.*, 9–10, 53–54.

Брусница је две године (1832–1834) била центар Рудничког и Чачанског округа, док је Чачак био центар оба округа (под разним називима) у више наврата (1834–1835, 1890–1902, 1944–1947, 1955–1962, 1974, 1992–2009) – укупно 42 године.

Округ (нахија) је, као административно-територијална јединица, био први „степеник“ у организовању локалне управе у највећем делу развоја модерне Србије. Међутим, у више наврата организоване су веће целине које су окупљале више округа. Чачак је био седиште сердарства 1834–1835, Моравско-дринске војне команде 1835–1839. (укупно пет година).¹⁵⁵ Прво темељно укрупњавање унутрашњих граница организовано је приликом формирања бановина 1929. године, када је Чачак припојен Дринској бановини (1929–1941). Слична територијална подела образована је 1949. године када је Титово Ужице постало центар читаве југозападне Србије (1949–1951), као и приликом образовања најпре среза (1962–1967), а затим и МРЗ Краљево (1975–1992). Тако је Чачак провео укупно 36 година као средиште другог степена у хијерархији локалне управе.

Хронологија многобројних и замршених подела даје линеарну слику историјских промена, али права суштина читавог процеса повезана је са растом насеља и повећавањем унутрашњих и спољашњих функција града у модерно индустријско доба. Чачак је имао дугу историјску традицију окружне вароши коју је изгубио баш у периоду када су индустријализација и урбанизација постављали нове стандарде који су утицали на класификацију ранга насеља у мрежи градова западне Србије. Модерно друштво захтевало је све сложенију структуру управљања многим друштвеним, привредним и технолошким процесима, који су постављали темеље за нову хијерархију градова. Чачак је 1992. године повратио статус окружног града, али није постао и седиште значајних државних фирми и јавних предузећа (центар Електродистрибуције је у Краљеву, Пореске управе у Крагујевцу, а Телекома у Ужицу).

Истовремено, број становника урбаних насеља се у другој половини века више пута повећао, што је условило поништавање или заборав многих претходних традиција, па и оне да је Чачак више од једног века био значајно окружно средиште.

Исто важи и за демократске традиције. Када је у питању ниво остварене/дозвољене локалне самоуправе, она у претходна два века није била велика. Општине су имале слободне изборе и управу свега 28 година (1889–1894, 1903–1915, 1918–1929). Окрузи и остале веће административно-територијалне целине још мање – 25 година (1890–1894, 1905–1915, 1918–1929). Начело локалне управе требало би да подразумева и постојање локалних парламената. Док је то

155 У овај период спада и време када је Чачак био седиште Рашке области (жупаније) 1922–1929, али смо ову епоху сврстали у претходну категорију унутрашњих административно-територијалних подела, јер је по својој територији знатно мања од сердарстава и војних команди из тридесетих година 19. века, када је Чачак само пет година био седиште потенцијално велике и значајне административне целине.

за ниво вароши/града/општине увек била пракса, осим у условима окупације, виши облици унутрашње територијалне организације нису имали ту традицију. Нахијске скупштине су ограничене/укинуте још 1808, а окрузи су добили своје тек 1890. године. Од тада су (са прекидима током окупације 1915–1918, 1941–1944) окрузи, области, бановине, срезови и МРЗ, све до 1992. године, имали скупштине. Оне често нису непосредно биране, а најмање слободно, али су постојале као форма организовања локалне самоуправе. Законом о окрузима из 1992. године скупштине у овим територијалним јединицама нису предвиђене.

Двовековна борба градова да постану регионални центри у својој основи имала је за циљ добијање новца из државног буџета, што је омогућавало убрзанији и, што је још значајније, одржив развој града. Да би се овај циљ остварио коришћена су многобројна и разноврсна средства (позивање на историјске заслуге, везивање за порекло владајуће династије/политичке елите, мењање назива града и/ли/ административно повећање броја становника урбаног насеља).

Чачак је током готово читавог 19. века био „миљеник“ династије Обреновић, захваљујући чијем залагању је од мале оријенталне вароши постао прави окружни град, који је тај статус задржао и под династијом Карађорђевића. Политичка одлука да Чачак буде регионални центар имала је пресудно дејство за развој града, као и за његов спорији раст после 1929. године, од чијег се „удара“ никада није опоравио, док је место регионалног центра постепено преузело Краљево. Иако је његов положај на саобраћајној мапи Србије несумњиво велики (у сваком случају значајнији него што га има Чачак), овај град тешко да би добио место регионалног центра да се нису „стекле историјске околности“. Иста оцена важи за Горњи Милановац, који је као потпуно нови град основан 1853. године, иако за то није било већих „природних“ потреба.

Постоји уверење да је значај неког места или простора, као и његове границе, условљен географским (природним) положајем, војним стратешким значајем и обликом тла које омогућава комуникацију и спајање удаљених подручја. Теорија о природним границама, настала у 19. веку, полази из уверења да сама „природа“ може људима да пружи ограничења и правце у оквиру којих треба да се крећу и развијају. Но, природне баријере, као најочигледније и чврсто укорене у простору, никада нису биле непремостиве и непорециве.¹⁵⁶

На примеру Чачка и околних градова, а пре свега Краљева и Горњег Милановца, теорија о „предодређености“ значаја природних граница и стратешког положаја неког града нема потврду у историјском развоју. Вољом људи и њиховим многоструким деловањем у модерном друштву стварају се оквири, границе и центри управљања, а тиме и ранг градова, при чему је у последња два века политички интерес био пресудан.

Табела 1 : Преглед броја становника у већим градовима Србије 1834–1910.

Град	1834	1844 ¹	1859	1866	1874	1884	1890	1900	1910
Београд	7.033	*	18.860	24.768	27.605	35.483	54.249	69.769	89.876
Ниш	*	*	*	*	*	16.178	19.877	24.573	24.949
Крагујевац	2.235	2.376	3.964	6.386	6.663	9.083	12.669	15.586	18.376
Лесковац	*	*	*	*	*	10.870	12.132	13.641	14.266
Пожаревац	2.941	3.733	5.309	6.909	7.829	9.344	11.134	12.980	13.613
Шабач	3.398	2.936	4.365	6.516	8.028	9.206	9.669	11.084	11.541
Пирот	*	*	*	*	*	8.832	9.930	10.395	10.737
Врање	*	*	*	*	*	8.807	9.500	10.586	10.487
Зајечар	1.439	2.016	2.854	3.860	4.076	4.669	5.858	8.280	9.462
Ваљево	893	863	1.865	3.066	3.993	4.737	6.006	7.447	8.832
Крушевац	1.163	1.417	2.557	3.022	4.271	5.146	5.998	6.972	8.417
Смедерево	2.450	3.265	3.620	5.122	5.107	6.577	6.726	7.141	7.411
Ужице	*	707	2.043	3.163	4.081	5.613	6.627	6.515	6.239
Неготин	2.100	2.709	3.383	4.325	4.528	4.727	5.386	6.267	6.236
Алексинач	810	1.694	3.016	3.954	4.447	*	5.762	5.199	5.933
Параћин	1.769	2.705	3.263	4.302	*	5.164	5.486	5.595	5.843
Прокупље	*	*	*	*	*	3.674	4.856	5.392	5.774
Чачак	908	948	1.525	1.922	2.290	3.137	3.869	4.232	5.671
Јагодина	2.558	3.166	4.009	4.429	4.385	4.401	4.619	4.776	5.376
Ђуприја	812	1.477	2.115	2.439	2.833	*	4.638	5.155	5.356
Свилајнац	1.853	*	3.847	4.009	*	*	5.105	4.901	5.204
Карановац ²	1.022	1.125	*	1.452 ³	2.334	2.692	3.595	3.238	3.648
Г. Милановац ⁴	130	205	*	775 ⁵	1.092	1.327	2.375 ⁶	2.836	2.122
Србија укупно	668.492	913.160 ⁷	1.078.281	1.215.576	1.353.890	1.901.737	2.185.448	2.529.196	2.922.058
Градско станов. ⁸	29.909	65.676	*	80.224	138.870	159.038	201.553	230.665	259.070
Градско станов. %	4,5	7,2	*	6,6	10,2	8,4	9,2	9,1	8,9

Извор:

1. Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1895. године, Београд, 1896, 66–67.
2. Статистички годишњак Краљевине Србије, пета књига, 1900, Београд, 1904, 33.
3. Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији, Београд, 1911, 74–75
4. *Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834–1953*, Beograd, jun 1953, 54.
5. Бранислав Којић, *Варошице у Србији XIX века : регионално-урбанистичка студија*, Београд, 1970, 55–56.
6. Holm Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1934–1914*, München, 1989, 104.
7. Милован Радовановић, „Антропогеографске и демографске основе развоја насељености у Србији : развој насељености до Другог светског рата“, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ*, књ. 43, Београд, 1991, 86–87.
8. Чалић, Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815–1941 : успорени напредак у индустријализацији*, Београд, 2004, 182.

- 1 У табелу није унет број турског и јеврејског становништва, као ни број странаца у овим варошима (Бојана Миљковић-Катић, н. д., 30).
- 2 Карановац од 1882. године носи име Краљево.
- 3 Подаци из 1866, односе се заправо за попис из 1862/63. године.
- 4 Подаци за попис из 1834, 1844, односе се на на Брусницу, из које је премештено средиште округа 1853. године.
- 5 Подаци за 1866, односе заправо за попис из 1862/63. године.
- 6 Подаци из 1890, односе се заправо на попис из 1895. године.
- 7 Попис се односи на попис из 1846. године.
- 8 Бројност и проценат градског становништва су нешто већи него што је овде изражено, јер мешовита насеља нису урачуната у укупан збир градског становништва, већ с подаци односе само за 21 град према систематизацији Завода за статистику СР Србије из 1953. године.

Табела 2 : Преглед броја становника у већим градовима централне Србије 1910–2002.¹⁾

Град	1910	1921	1931	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002
Београд	89.876	111.739	238.775	397.711	477.982	657.362	899.094	1.088.7915	1.168.454	1.163.602
Ниш	24.949	25.109	35.465	49.332	58.656	81.250	127.654	161.376	173.470	173.724
Крагујевац	18.376	15.643	27.208	31.412	40.612	52.792	71.049	87.764	144.876	146.373
Лесковац	14.266	13.702	17.632	20.913	24.553	34.396	45.478	56.110	61.544	63.185
Пожаревац	13.613	10.604	14.042	15.474	18.529	24.269	32.828	39.735	41.748	41.736
Нови Пазар	13.433	11.185	10.361	11.992	14.104	20.706	28.950	41.099	50.362	54.604
Шабац	11.541	9.231	12.566	16.243	19.894	30.352	42.075	52.177	53.653	55.163
Пирот	10.737	10.458	11.215	11.868	13.175	18.415	29.298	36.293	39.899	40.678
Врање	10.487	8.221	10.809	9.816	12.072	16.415	26.653	44.094	51.215	55.052
Зајечар	9.462	9.108	10.633	11.861	14.489	18.690	27.599	36.958	39.219	39.491
Ваљево	8.832	9.757	11.050	13.100	17.977	22.132	26.293	50.114	57.885	61.035
Крушевац	8.417	7.561	11.037	13.862	16.638	21.957	29.509	53.071	57.971	57.347
Смедерево	7.411	6.307	10.477	14.206	18.328	27.182	40.192	55.369	62.227	62.805
Ужице	6.239	4.894	7.482	10.151	13.255	20.060	34.555	46.733	53.310	54.717
Неготин	6.236	5.869	6.217	6.143	6.982	8.635	11.166	15.311	16.868	17.758
Алексинач	5.933	4.773	5.398	5.787	6.788	8.828	12.007	15.734	16.722	17.171
Параћин	5.843	5.191	7.192	10.110	11.175	15.648	21.511	24.407	24.710	25.292
Прокупље	5.774	5.393	6.024	8.739	10.050	13.679	20.104	25.602	27.777	27.673
Чачак	5.671	5.093	9.115	12.987	18.049	27.642	38.244	47.855	69.707	73.217
Јагодина ²⁾	5.376	4.863	6.912	9.297	12.270	19.872	27.658	35.488	36.743	35.589
Ђуприја	5.356	5.039	8.281	9.609	11.967	14.053	17.564	20.547	20.624	20.585
Свилајнац	5.204	4.403	4.565	5.046	5.049	5.895	7.762	9.340	8.568	9.395
Краљево	3.648	3.570	7.022	11.200	15.152	20.490	27.839	52.458	56.831	57.411
Г. Милановац	2.122	2.186	2.502	2.697	3.402	4.492	10.972	17.791	22.070	23.982
Ужа Србија укупно ³⁾	2.529.196	2.819.368	3.515.258	4.154.238	4.463.681	4.823.276	5.250.355	5.694.464	5.606.642	5.466.009
Градско станов.	259.070	285.131	475.187	633.000	946.300	1.379.457	2.142.145	2.721.954	2.999.554	3.077.363
Град. станов. %	8,9	10,0	13,4	15,2	21,2	28,6	40,8	47,8	53,5	56,3

Извор:

1. Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији, Београд, 1911, 74–75
2. Дефинитивни резултати пописа становништва од 21. јануара 1921. године, Сарајево, 1932, 34, 40, 52, 64, 110.
3. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. I: prisutno stanovništvo, broj kuća i домаћinstava*, Београд, 1937, 38, 58, 64, 73–74, 117.
4. *Popis stanovništva 1961, knj. X: stanovništvo i домаћinstava u 1948, 1953 i 1961*, Београд, 1965, 23–25, 28, 47, 67, 72.
5. *Stanovništvo i домаћinstva u 1948, 1953, 1961 i 1971. i stanovi u 1971. Rezultati po naseljima i општинама, knjiga VII*, Београд, 1975, 281–334.
6. *Popis stanovništva, домаћinstava i stanova u 1981. godini: uporedni pregled broja stanovnika i домаћinstava 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. i stanova 1971. i 1981. godine. Rezultati po naseljima*, Београд, 1986, 422–507.
7. *Popis становништва, домаћinstava, станова и пољопривредних газдинстава у 1991. години. Становништво: упоредни преглед броја становника и домаћinstava 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991. и станова 1971, 1981. и 1991. Подаци по насељима и општинама, књ. 9*, Београд, 1995, 48–171.
8. *Popis становништва, домаћinstava и станова у 2002. години: становништво. Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002: подаци по насељима*, Београд, мај 2004, 4–176.
9. *Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834–1953*, Београд, јун 1953, 54.
10. Томислав Богавца, *Становништво Београда 1918–1991*, Београд, 1991, 21–25, 134, 180.
11. Милован Радовановић, „Антропогеографске и демографске основе развоја насељености у Србији: развој насељености до Другог светског рата“, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ*, књ. 43, Београд, 1991, 86–87.
12. Илија В. Поповић, *Opština Čačak: geografska proučavanja*, Čačak, 1996, 50–51.

1. Методологија пописа није била иста у периоду 1948–2002, као ни границе насеља по којима су вршени пописи. Подаци из 1991/2002. године исказани по насељима, општинама и окружним, и то према важећем административно-територијалном стању на дан 1. јануара 1991, односно 2002. године. У многим општинама границе насеља мењале су се, на самим тим и простор града. Према упоредним подацима из 1991, и 2002. године Чачак, а од околних градова Ваљево и Крагујевац, имали су већи раст становништва у односу на податке који су дати у упоредним пописима из 1961, 1971, 1981. године. Подаци из 1991/2002. и 1961/1971/1981. поклапају се за највећи број градова који су дати у табели (Горњи Милановац, Ужице, Нови Пазар, Краљево, Крушевац, Јагодина, Параћин, Ђуприја, Свилајнац, Смедерево, Пожаревац, Неготин, Зајечар, Алексинац, Пирот, Прокуље, Лесковац, Шабац), што значи да границе градских насеља нису прошириване. Подаци за Чачак, Ваљево, Крагујевац и Врање, разликују у прегледима пописа из 1961/1971/1981. и 1991/2002. године. Ваљево и Врање су проширили границе града већ за попис из 1971, тако да за касније пописе нема разлике у броју становника. Међутим, разлике су нарочито велике када су у питању Чачак (1948–12.987 : 18.808; 1953–18.049 : 24.020; 1961–27.642 : 34.964) = (1961 : 25–2002 : 106), и (1971–38.244 : 49.422; 1981–47.855 : 62.258), као и Крагујевац (1948–31.412 : 39.324; 1953–40.612 : 48.702; 1961–52.792 : 63.347; 1971–71.049 : 92.985; 1981–87.764 : 129.017; 1991–87.764 : 129.017). Слична ситуација је и са Ваљевом које према пописима из 1961/1971 и 1981/1991/2002. године има различит број становника (1948–13.100 : 15.830; 1953–17.977 : 21.165; 1961–22.132 : 28.461; 1971–26.653 : 39.786), као и са Врањем (1948–9.816 : 11.252; 1953–12.072 : 13.464; 1961–16.415 : 17.999; 26.653 : 28.613). Посебан случај је Београд, који је због најбрже урбанизације, али и захваљујући административним одлукама, у последњих пола века обухватио многа насеља која су донедавно била сеоска. Подручје Београда пре Првог светског рата (1910) значајно се разликује од међуратног периода (1921, 1931), када су у његов административни састав улазили Земун и Панчево, који су ипак одвојено статистички пописивани од града Београда. После Другог светског рата Панчево је искључено, а Земун је постао саставни део Београда. Као „реално“ градско подручје Београда обично се подразумевају подручја општина Врачар, Звездара, Вождовац, Савски Венац, Чукарица, Стари Град, Палилула, Крњача, Нови Београд и Земун, из 1961. године као и поједина приградска насеља која су 1971. и 1972. године укључена у „уже подручје“ града Београда. И ова подела није сасвим тачна, јер и ове општине имају у свом саставу насеља са одликама правог села. Иако је Т.Богавца навео управо ово уже подручје Београда као оквир за изучавање становништва Београда 1918–1991, он у својим табелама даје мањи број становника него што се то види из прегледа објављеног 1961. године по поменутих општинама [(1961 : 25/26; Т.Богавца : 23–24)] – (1948–385.000 : 434.118 : 634.003; 1953–457.000 : 520.552 : 731.837; 1961–619.000 : 710.820 : 942.190) = (Т.Богавца : 134–1961 : 23/24–2002 : 18/22)]. Због велике методолошке збрке, одлучили смо се да у табеларни преглед унесемо податке изнете у резултатима пописа из 2002. године, у којем се преглед становника ужег градског дела Београда у периоду 1948–2002. године пописује на основу „јединствене антропогеографске целине Београда“, чији делови улазе у територијални састав десет општина данашњег Града Београда, од којих се шест општина (Врачар, Звездара, Нови Београд, Раковица, Савски Венац и Стари Град) простиру искључиво на појединим деловима јединственог насеља Београд, а остале четири данашње општине имају и сеоска насеља која нису унета у овај попис (Земун, Чукарица, Вождовац, Палилула) = (2002 : 4/8/18/22). Подаци за број становника градских насеља 1991, и 2002. године дати су према методологији која је примењивана у попису 2002. године, која у попис није унела оне становнике који су радили ван свог „сталног“ места боравка дужи од годину дана.
2. Јагодина је од 7. септембра 1946. године носила назив Светозарево (*СЛ НРС бр.48*, Београд, 5. октобар 1948, 1).
3. Под термином Ужа Србија 1910. подразумева се заправо Србија у границама пре 1912. године. Становништво Уже Србије у пописима 1921. и 1931. је прерачунао према подацима по срезевима који су 1945. подпадали под простор Уже Србије (Србије без покрајина).

In the Labyrinth within Internal Boundaries – Location of Cacak in the Territorial Division Of Serbia 1804-2009

In this paper the place of Cacak within internal administrative-territorial divisions of Serbia during the last two centuries is described, the status of the town in the network of settlements of Western Serbia is analyzed, as well as the level of local self-administration. Special attention is devoted to the question of rise and fall of Cacak as regional centre, rivalry with neighboring towns (Uzice, Kraljevo and Gornji Milanovac), and detailed chronology of all internal territorial changes, registering and explanation of laws which were regulating local self-administration at the level of county, district, municipality and town.

Studying of relationships between town/municipality and higher level of authorities in internal territorial organization of one state, form and level of realized/ allowed self-administration of a local community, as well as mutual relationship of inhabited settlements (towns/municipalities) within that state, present one of the most important questions of historical development of modern Serbia which has not been researched sufficiently. By studying this topic we can determine more precisely and clearly administrative – legal notions such as town, municipality, district, region, county, their historical development, as well as following all changes chronologically in a more precise and accurate way than before, and the analyses of the constant competition of the towns to become regional and local centers. Such a position enabled more money income, foundation of significant administrative, military, educational and medical institutions, better quality and faster development of road and traffic network, supporting economic activities. Obtain and keep the status of a city and a regional centre gave the possibility for either faster or slower development, modernization or stagnation of a settlement.

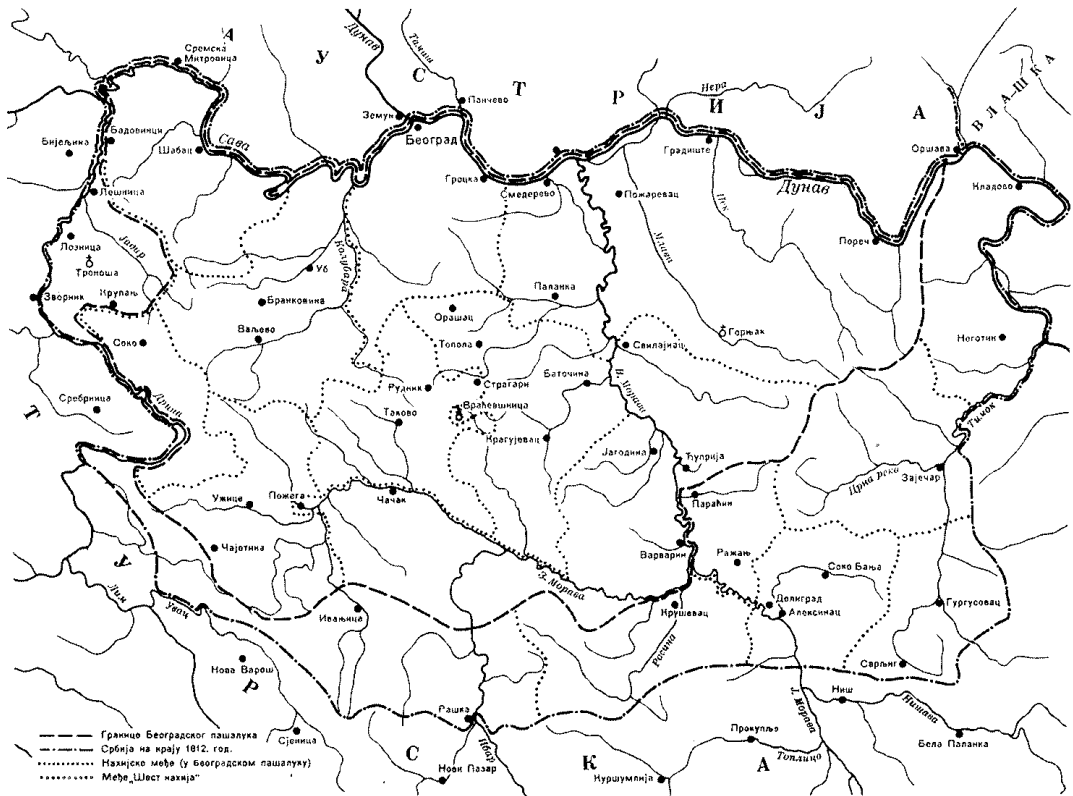
Milos TIMOTIJEVIC

Dans le labyrinthe des frontières intérieures – la situation de Cacak dans la répartition territoriale de la Serbie 1804-2009

Dans cette étude est présentée la place de Cacak dans les répartitions administratives-territoriales de la Serbie durant les deux derniers siècles, analysé le statut de la ville dans le réseau des agglomérations de l'ouest de la Serbie, ainsi que le niveau de l'autonomie locale. Une attention particulière est consacrée à la question des hauts et des bas de Cacak en tant que centre régional, à la rivalité avec les villes environnantes (Uzice, Kraljevo et Gornji Milanovac), à une chronologie détaillée de tous les changements territoriaux intérieurs, à l'enregistrement et à la justification des lois qui instituèrent l'autonomie locale au niveau régional, cantonal, municipal et communal.

L'étude de la relation ville / mairie envers les plus hauts niveaux du gouvernement dans l'organisation territoriale intérieure d'un état, l'aspect et le niveau de l'autonomie réalisée / permise de la communauté locale, ainsi que la relation mutuelle des endroits peuplés (des villes / des mairies) à l'intérieur de cet état, représente une des questions les plus importantes de l'évolution historique de la Serbie moderne qui n'a pas obtenu la place méritée dans les recherches de jusqu'à présent. L'analyse de ce thème permet non seulement une détermination plus claire des notions administratives-juridiques telles que le sont la ville, la mairie, le canton, le département, la zone, la région, de leur évolution historique, un suivi plus précis et plus exact de la chronologie de tous les changements que celui effectué jusqu'à présent, mais aussi une analyse de la relation concurrentielle des villes dans la course continue afin qu'ils deviennent des centres régionaux et locaux. Une telle position permet un flux plus abondant d'argent, la création d'importants établissements administratifs, militaires, scolaires et de santé publique, un développement plus qualitatif et plus rapide du réseau routier, l'actionnement de l'activité économique. Recevoir et conserver le statut de ville et de centre régional permettait un développement plus rapide ou plus lent, une modernisation ou une stagnation des agglomérations.

Milos TIMOTIJEVIC



Унутрашња подела Србије на Нахије током Првог и Другог српског устанка 1804-1815. године



Подела Србије на Округе и Срезове, стање 1890. године



Подела Србија на Округе и Срезове, стање 1902. године



Подела Србије на Области 1922. године
(карта је на подлози која показује границе Србије после 1945. године)



Подела Краљевине Југославије
на Бановине 1931. године



Подела Србије на Бановине 1931. године
(карта је на подлози која показује границе Србије после 1945. године)

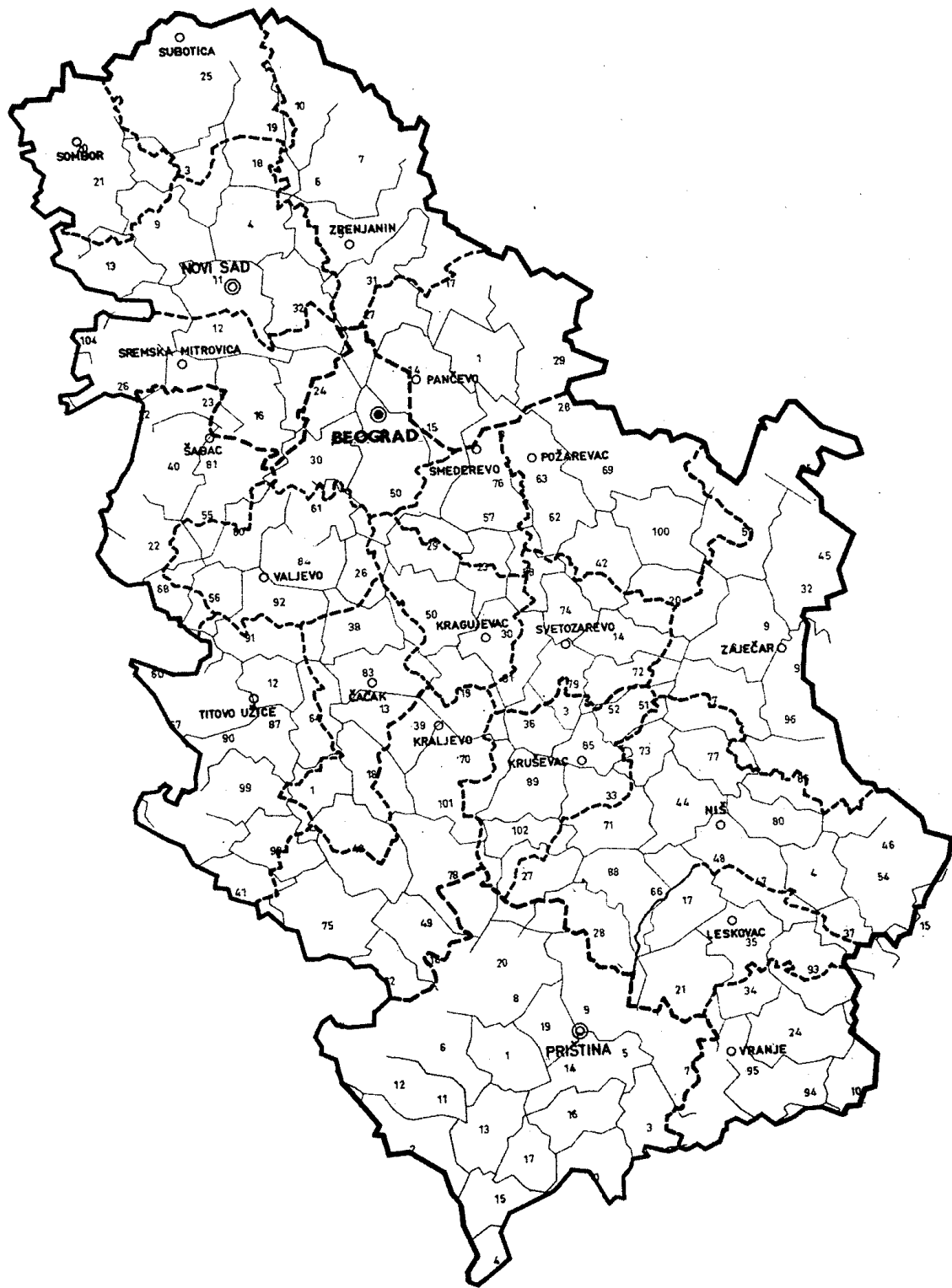
Подела Федеративне
 Народне Републике Југославије
 (од 1963. Социјалистичке Федеративне
 Републике Југославије),
 на Републике и Покрајине 1946. године



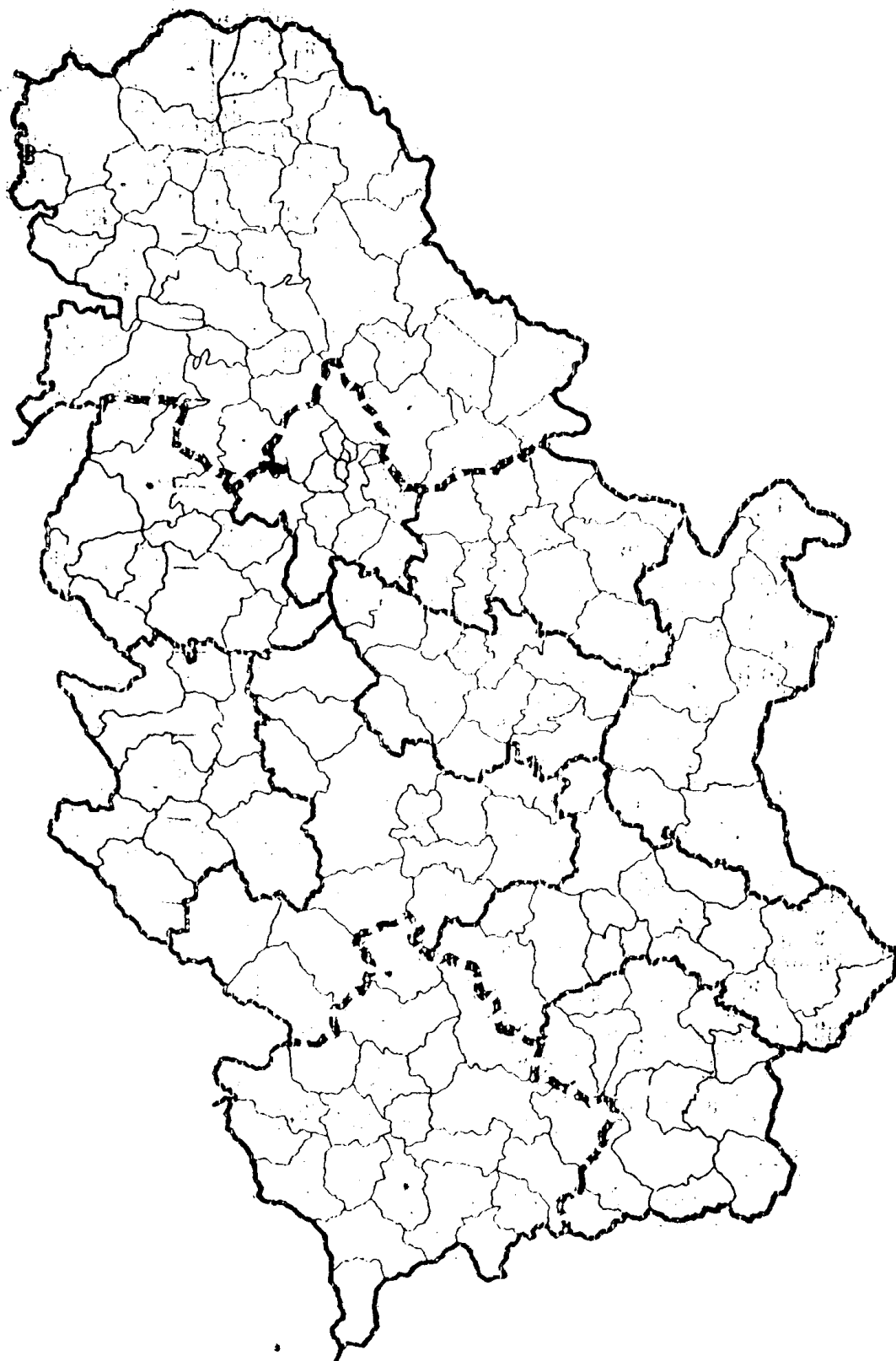
Подела Србије на Округе и Срезове 1946. године



Подела Србије на Области и Срезове 1949. године



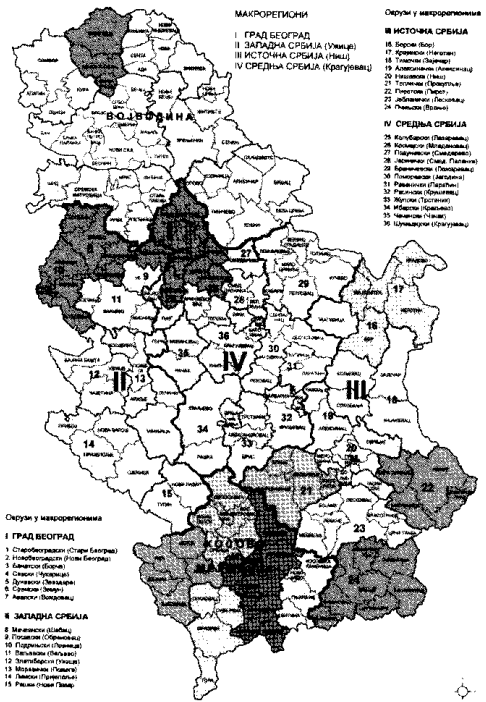
Подела Србије на Срезове, стање 1961. године



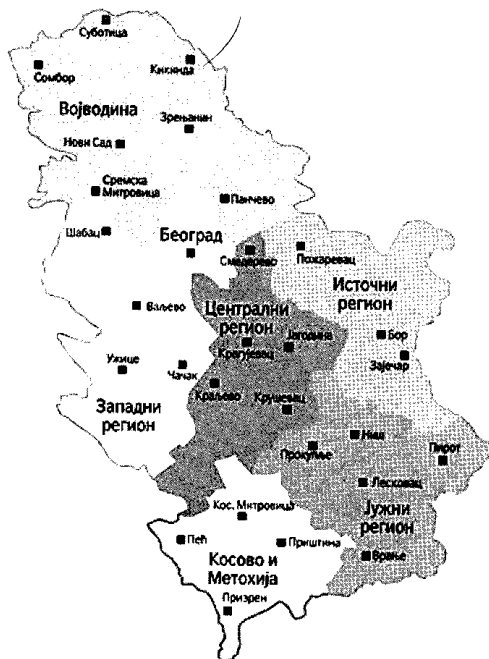
Подела Србије на Међурегионалне заједнице општина и Општине 1975. године



Предлог регионализације Србије на основу демографских региона 2000. године



Предлог територијално-административне регионализације Србије 2007. године



Подела Србије на седам статистичких региона 2009. године